ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN — POLONIA
SUPLEMENT 1. SECTIO F 1947

Z Zakładu Etnografii Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego U. M. C. S.
Kierownik: Prof. Dr Józef Gajek

JÓZEF GAJEK

Polski Atlas Etnograficzny

L' Atlas Ethnographique Polonais

Wstęp

XXI Walne Zgromadzenie Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, które odbyło się w Lublinie 22 listopada 1945 r. w pięćdziesięciolecie istnienia tej instytucji, uchwaliło podjąć prace nad stworzeniem Polskiego Atlasu Etnograficznego. Ówczesny prezes Towarzystwa, prof. Jan Czekanowski, w przemówieniu swoim podkreślił, że realizacja tego zamierzenia byłaby w dużej mierze kontynuacją prac Kazimierza Moszyńskiego, którego ujęcia kartograficzne stworzyły okazję do syntetycznego przedstawienia problemu struktury etnicznej Polski, oraz otworzyły nowe perspektywy na problem Słowiańszczyzny. Podkreślił następnie, że uchwała Walnego Zgromadzenia stwarza fundament pod monumentalne dzieło, które powinno zakończyć okres opisowego przyczynkarstwa i zapoczątkuje okres syntezy, dającej pełny obraz stosunków kulturowych w Polsce, w wymiarze czasu i przestrzeni.

XXII Walne Zgromadzenie P. T. L. w dniach 24—26 stycznia 1947 r. potwierdziło uchwałę poprzedniego zjazdu i akceptowało prace przygotowawcze nad organizacją stałej sieci korespondentów, oraz zleciło Zarządowi zwołanie osobnej konferencji, poświęconej stworzeniu instrukcji P. A. E. Konferencja taka odbyła się w marcu 1947 r. w Krakowie z udziałem wszystkich etnografów polskich, na podstawie zaś referatów Marii Frankowskiej, Józefa Gajka i Tadeusza Seweryna ustalono zasadniczy zrąb instrukcji P. A. E. Niniejsza praca informująca o celach i metodach Atlasu jest nieznacznym tylko rozszerzeniem referatu wygłoszonego przez autora na konferencji, uwzględniającym wyniki dwudniowej dyskusji przeprowadzonej pod przewodnictwem prof. K. Moszyńskiego.

I. Zadania i problemy etnogeografii

Potrzeba etnogeograficznego opracowania materiału z obszaru Polski znajdowała niejednokrotnie swój wyraz w pracach *K. Moszyńskiego, S. Poniatowskiego, J. St. Bystronia, A. Fischera, E. Frankowskiego*. Pojawiły się opracowania kartograficzne szeregu zjawisk, brakło natomiast polskiej literaturze naukowej prac o charakterze metodologicznym i metodycznym. Ponieważ prace atlasowe wymagają wciągnięcia w obręb poczynań dużej ilości pracowników, niezawsze obznajomionych z dorobkiem etnogeografii europejskiej i polskiej, przedstawienie zasadniczej problematyki tej dziedziny wydaje się sprawą konieczną.

Punktem wyjścia dla rozważań nad celami metody etnogeograficznej jest określenie *przedmiotu badań* etnografii i etnologii. Przedmiotem badań tej dyscypliny jest *kultura*, a więc ogół wytworów ludzkich służący do podtrzymania bytu jednostki i gatunku, oraz do uprzyjemnienia życia. Ta ostatnia zresztą kategoria wytworów służy również dwu pierwszym celom zasadniczym. A więc nie sam człowiek ani grupy społeczne, ale *obiektywizacja jego życia umysłowego* stanowią przedmiot badań etnografii i etnologii. Jest to zresztą prawdopodobnie jedyny sposób naukowego i obiektywnego poznania życia kultury, dziejów jej powstania i dróg rozwoju, a także poznania człowieka na podstawie przejawów jego życia i twórczości. Przejawy składające się na kulturę pozwalają wnioskować o samym człowieku i jego życiu zbiorowym. Psychologiczna, obecnie socjologiczna szkoła *Mühlmanna*, próbująca tłumaczyć kulturę prawami psychologicznymi i socjologicznymi rządzącymi życiem grup społecznych, jest tłumaczeniem „niepoznanego nieznanym".

Całokształt wytworów kulturowych ludzkości w rozmaitych epokach i na rozmaitych obszarach cechuje różnorodność, a zarazem jednakowość form i funkcyj. Wiele zjawisk kultury posiada swoje odpowiedniki w najdalszych zakątkach świata, ale równocześnie między każdym poszczególnym faktem kulturowym zachodzą większe lub mniejsze różnice. Gdyby etnograf czy etnolog kierował swą uwagę wyłącznie na cechy typowe i powtarzalne i na nich tylko opierał morfologię zjawisk kulturowych, znalazłby się poza układem czasu, a przede wszystkim przestrzeni. Z tego właśnie powodu znalazła się na równi pochyłej psychologizu-

jąca ewolucyjna szkoła *Bastiana*, traktująca typy zjawisk jako rezultat automatycznej ewolucji, nie zaś jako konkretne produkty życia historycznego i rzeczywistych stosunków geograficznych, ekonomicznych i kulturowych.

Morfologia zjawisk kulturowych prowadząca do pojęcia typu musi się również liczyć z faktami indywidualnymi, umiejscowionymi w czasie i przestrzeni; typy i odmiany zjawisk są rezultatem historycznego stawania się łańcucha niepowtarzalnych faktów. Różnorodność całych kultur i poszczególnych elementów jest właśnie wynikiem takich niepowtarzalnych ciągów historycznych. Niemożliwe jest przeto wyjaśnianie zjawisk kultury schematyczną zasadą jakiegokolwiek „prawa", nieustalonego na podstawie badań historycznych, takie bowiem nieudowodnione prawa są roboczymi założeniami á priori.

Konieczność rozpatrywania zjawisk kultury w perspektywie czasu, a równocześnie i w przestrzennym obrazie jej rozpowszechniania się, narzuca badaczowi konieczność zastosowania *metody kartograficznej*, której wyniki wskazują:

że pewne zjawiska posiadają określone zasięgi,

że odmiany i typy danego zjawiska nie są chaotycznie po świecie rozrzucone, ale tworzą stosunkowo zwarte prowincje,

że istnienie i brak danych elementów na zwartych obszarach posiada jakąś wewnętrzną logikę.

Za słusznością takiego wnioskowania przemawia równocześnie i to, że zasięgi rozmaitych zjawisk posiadają bardzo podobne przebiegi, co wskazuje na istnienie tendencji do współwystępowania pewnych elementów na określonych obszarach, względnie na tendencję wzajemnego wykluczania się. Takie zespoły zjawisk kulturowych występujące mniej więcej w jednej epoce na określonym obszarze w rozmaitych kombinacjach pozwalają na wnioskowanie o czasie pojawienia się i migracji poszczególnych składników. Równocześnie kartograficzne wykreślanie zasięgów zjawisk jak i ich zespołów pozwala trafniej wnioskować o zależności od środowiska geograficznego (klimat, ziemia, flora, fauna) i antropogeograficznego (np. od możliwości komunikacyjnych) oraz od środowiska antropologicznego.

Anonimowy naogół pod względem genetycznym materiał etnograficzny i etnologiczny, określony kartograficznie w przestrzeni, łatwiej ustalić w ramach bodaj względnej chronologii i powiązać z faktami historycznymi. Byłoby zaś niewątpliwie pożądane odtworzyć takie zasięgi zjawisk w rozmaitych przekrojach czasu, niestety przekracza to z powodu braku dokumentów możliwości etnografii i etnologii. Wyjątek stanowi Europa, basen śródziemnomorski, oraz obszary starych cywili-

zacyj i to w odniesieniu tylko do niektórych zjawisk kulturowych, wymaga to jednak rozbudowania etnografii historycznej. Możliwości takie stwarza również i prehistoria, narazie jednak wyniki tej współpracy są raczej ubogie.

Różnorodność i jednakowość obrazu kultury i poszczególnych jej elementów w ujęciu przestrzennym prowadzi z kolei do zagadnień morfologii zjawisk kulturowych. Metoda kartograficznego ujmowania faktów jednakowych, odmiennych i różnych, zmusza każdorazowo do określenia co uznajemy za jednakowe, odmienne i różne — za typ i odmianę.

Jakie kryteria służą do określania typu i odmiany niezwykle bogatego świata faktów indywidualnych, z których żaden nie jest indentyczny? Na podstawie jakich obiektywnych cech definiować typy i odmiany? Cechy te zresztą nie są wcale jednorodne, dotyczą bowiem materiału, formy, wymiarów i funkcyj wytworu, możliwa jest więc tu rozmaita podstawa podziału. Np. kształt, konstrukcja i wymiary ości rybackich zależą od materiału, sposobu łowienia, przeznaczenia narzędzia i indywidualnych skłonności wytwórczych. W tych warunkach określenie typów i odmian zależne jest od subiektywnej oceny badacza przy doborze cech alternujących daną odmianę. Jasne jest, że istnieje możliwość stwarzania rozmaitych układów typologicznych w oparciu o jeden i ten sam materiał. Raz może to być typologia zbyt drobiazgowa, nieistotna i w rezultacie w ujęciu kartograficznym ukazująca zasięgi nie mające pokrycia w historycznej rzeczywistości kulturowej, innym razem zbyt ogólna, co również prowadzi do deformacji ujęcia kartograficznego.

Trafność przy eliminacji cech przypadkowych i nieistotnych przy określaniu typów i odmian złożonych zjawisk kulturowych warunkuje wartość zestawień kartograficznych. Ponieważ różnorodność, a tym samym istnienie typów i odmian zjawisk kulturowych, jest rezultatem procesów historycznych, wobec tego morfologię opartą na samej analizie formalnej, stwarzającą na drodze czystych kombinacyj rozmaite możliwości, należy uznać z niewystarczającą, może się bowiem okazać, że wydedukowany typ nie istniał lub nie istnieje w określonym czasie i w określonej przestrzeni jako rzeczywistość historyczna.

Ujęcie kartograficzne musi być traktowane jako kontrola morfologii oparta na analizie formalnej. Brak wyrazistego zasięgu typu w większości wypadków może się okazać rezultatem źle przeprowadzonej typologii. Tylko wzajemna kontrola wyników może zagwarantować maksimum obiektywizmu, z drugiej jednak strony określanie typu nie może opierać się wyłącznie na kryterium wyrazistego zasięgu, gdyż i tu możliwe są takie kombinacje cech, które mogą być wyrazem apriorystycznych założeń.

Zagadnienia morfologii zjawisk kulturowych nie da się oderwać od prac atlasowych, gdyż dotychczas etnografia nie uporządkowała dostatecznie całego materiału; nie mogła tego przeprowadzić bez obrazu przestrzennego zasięgu poszczególnych zjawisk i całych zespołów. Zagadnienia te są więc najbardziej istotne przy konstruowaniu ankiet i one też zmuszają do prowadzenia sprawdzających badań terenowych i ankiet uzupełniających.

II. Zdobycze geografii językowej i ich wpływ na etnografię i etnologię

Metoda etnogeograficzna zawdzięcza swój rozwój i znaczenie geografii językowej, której zręby założył *J. Schmidt*, twórca lingwistycznej teorii falowej. Wedle tej teorii *wszelkie zmiany językowe rozpowszechniają się tak, jak zjawiska kulturowe*, na zasadzie naśladownictwa. Twierdzenie to stało się później podstawą socjologicznego systemu *G. Tarde'a*[1]. Rozwojowej koncepcji drzewa genealogicznego przeciwstawił J. Schmidt, ruch zjawisk językowych w przestrzeni, a to w konsekwencji stało się punktem wyjścia badań dialektologicznych, zmierzających do wykreślenia izomorf, izoglos, i izoleks[2]. Ostatecznie pod wpływem naukowej działalności *Gillieron'a, Mongin'a, Roques'a i Dauzat'a* powstał osobny dział językoznawstwa — „geografia lingwistyczna", posiadająca duży dorobek teoretyczny[3]. Młoda ta nauka, będąca w przeważnej części zasługą kultury francuskiej, była reakcją przeciwko doktrynom niemieckich młodogramatyków, jakkolwiek i nauka niemiecka może się poszczycić bardzo poważnym dorobkiem w tej dziedzinie.

---

[1]) TARDE G. — Les lois de l'imitation. Paris 1895.

[2]) SCHMIDT J. — Die Verwandschafts Verhältnisse der indogermanischen Sprachen, 1875.

[3]) Chronologiczny wykaz ważniejszych prac w tej dziedzinie:

1905 TAPPOLET — Über die Bedeutung der Sprachgeographie. Aus romanischen Sprachen und Literaturen. Festschrift. H. Morf. 1905.

JABERG K. — Sprachgeographie. Aarau 1908.

1912 GILLIERON J., MONGIN i ROQUES — Études de géographie linguistique. Paris 1912.

1912 BAYOT A. — Geographie linguistique. Bull. du dict. gén. de la langue wallonne. 1912.

1914 DAUZAT A. — Essais de géographie linguistique. Paris 1914.

1915 NITSCH K. — Z zagadnień polskiej geografii językowej. P. A. U. XX. 1915 Nr 7

1915 SPITZER L. — Die Sprachgeographie 1909—1914. Kritische Zusammen fassung. Revue de dialectologie romane. 6 (1915).

1916 GLÖCKNER K. — Deutsche Dialektgeographie. Literaturblatt f. germ. u. rom. Philologie. 1916 Nr 7/8.

Dorobkowi teoretycznemu towarzyszył rozwój kartografii językowej, znajdujący swój wyraz w licznych opracowaniach rozmaitych szczegółów, przede wszystkim w francuskim atlasie Gillieron'a, powstały też atlasy: kataloński, włoski, rumuński, niemiecki[4]).

1922 DAUZAT A. — La géographie linguistique. Paris 1922.
1923 JABERG K., JUD J. — Un atlante linguistico etnografico svizzero italiano. Levie d'Italia 1923.
1924 TERRACHER A. — Géographie linguistique. Histoire et philologie. Paris 1924.
1925 TESMIÈRE L. — Atlas linguistique pour servir à l'étude du duel en Slovéne. Paris 1925.
1926 KÜNSSBERG E. — Rechssprachgeographie. Heidelberg. 1926.
1926 RIBEZZO F. — Metodo storico et metodo geographico allo stato presente della scienza del linguaggio. Rivista indo-greco-italico 9. Neapol 1926.
1928 GAMILLSCHEG — Die Sprachgeographie und ihre Ergebnisse für die allgemeine Sprachwissenschaft. Bielefeld 1928.
1928 JABERG K., JUD J. — Der Sprachatlas als Forschungsinstrument. Kritische Grundlegung und Einführung in den Sprach - und Sachatlas Italiens und der Südschweiz Halle. 1928.
1929/30 NITSCH K. — Atlas językowy województwa łódzkiego. Roczn. oddz. łódzkiego P. T. H. 1929/30.
1929 DOROSZEWSKI W. — Uwagi o metodach geografii lingwistycznej. Pr. Fil. XIV str. 154. 1929.
1936 JABERG K. — Aspects geographiques du langage. Paris 1936.
1936 JUD J. — Problèmes de géographie linguistique. Revue de linguistique romane 2. Montpellier 1936.

---

[4]) 1876 WREDE G. — Sprachatlas des deutschen Reiches.
1912 GILLIERON J., EDMONT E. — Atlas linguistique de la France. Paris, Champion 1902—1910. Suplement t. I. 1920.
1916 KRETSCHMER P. — Wortgeographie d. hochdeutschen Umgangssprache. Göttingen.
1923 JABERG K., JUD J. — Un atlante linguistico etnografico svizzero-italiano. Levie d'Italia 1923.
1923 KRUSE E. — Dialektgeographie Südmecklenburgs und der angrenzenden Elbmarschen Brandenburgs und Hannovers. Rostocker Diss 1923.
1924 JABERG K., JUD J. — Ein neuer Sprachatlas. 1924.
1924 MARTIN B. — Deutsche Wortgeographie. Theuthonista 1, 3, 4, 1924-7-8.
1924 LE ROUX P. — Atlas linguistique de la Basse-Bretange. Rennes 1924.
1925 TESMIERE L. — Atlas linguistique pour servir à l'etude du duel en Slovène. Paris 1925.
1926 WENKER G., WREDE F. — Sprachatlas des deutschen Reiches als deutscher Sprach-Atlas. Red. Wrede F. Marburg 1926.
1926 SCHMIDT P. W. — Die Sprachfamilien und Sprachkreise der Erde, mit einem Atlas von 14 Karten. Heidelberg 1926.

Rezultaty geografii językowej wzbudziły uznanie dla samej metody, tak że w roku 1928, a więc w szesnaście lat po ukazaniu się atlasu Gillieron'a, Międzynarodowy Kongres w Hadze postanowił zwrócić się do Ligi Narodów o wszczęcie akcji zbierania materiałów językowych i sporządzenie atlasu lingwistycznego wszystkich języków i narzeczy świata[5]). Okazało się jednak niebawem, że przy kartograficznym ujmowaniu zasięgu wyrazów, przy wykreślaniu izoglos nie sposób pominąć rzeczy i istot, czynności i stanów będących jak i wyrazy zjawiskami kulturowymi, zasięgi rozmaitych typów wyrazów pozostają bowiem w ścisłym związku z zasięgami nazywanych rzeczy itp. Niejednokrotnie też jedna nazwa służy do określenia rozmaitych, odmiennych faktów kulturowych i nacodwrót. W innych wypadkach zasiąg wyrazu jest obszerniejszy od zasięgu rzeczy i świadczy, że pierwotnie zasiąg rzeczy był również obszerniejszy. Wyszczególnione przykłady nie wyczerpują wszystkich możliwości wnioskowania wynikającego ze współpracy geografii językowej z etnografią. Konieczność powiązania wyników obu nauk znalazła rychło swój wyraz w świetnie redagowanym wydawnictwie niemieckim „Wörter und Sachen", które pojawiło się w 1909 roku[6]).

1927 WAGNER K. — Deutsche Sprachlandschaften. Deutsche Dialektgeographie. Marburg 1927.

1927 SELMER E. W. -- Dialektgeografi og Sprogatlas. Norsk geografisk Fidsskrift 1927.

1927 BARTOLI M. — Notizia sull' Atlante linguistico albanese. Archivio Glottologico Italiano. Turin 1927.

1928 PESSLER W. — Plattdeutscher Wort-Atlas von Nordwestdeutschland Hannover 1928.

1928 JABERG K., JUD J. — Sprach und Sachatlas Italiens und der Südschweiz. Ringier 1928.

1935 DEVAUX. — Atlas linguistique des terres froides. Lyon 1935.

[5]) DOROSZEWSKI W. — Uwagi o metodach geografii lingwistycznej. Pr. Fil. XIV 154.

[6]) „Wörter" und Sachen, red R. Meringer, W. Meyer-Lübke, J. J. Mikkola, R. Much, M. Murka. Heidelberg 1909.

III. Rozwój etnogeografii

Językoznawstwo geograficzne zdystansowało etnogeografię, mimo że start obu nauk w tej dziedzinie rozpoczął się mniej więcej jednocześnie. Złożyły się na to rozmaite przyczyny. Językoznawstwo jest nauką o wiekowej tradycji, posiadającą w momencie zastosowania metod geograficznych dostatecznie wypracowaną systematykę zjawisk językowych. Zespoły zjawisk językowych i poszczególne zjawiska upowszechniają się na określonym obszarze danego języka, natomiast inne zjawiska kulturowe (a więc etnograficzne) z łatwością przekraczają bariery językowe. Wreszcie stwierdzić trzeba, że zjawiska kulturowe są w odróżnieniu od zjawisk językowych bardziej skomplikowane i złożone.

Zręby pod etnograficzną myśl badawczą założył *Fr. Ratzel*[7]), który we wstępie do „Völkerkunde" podkreślił potrzebę rozważania kultury z geograficznego i historycznego punktu widzenia. Podobnie jak J. Schmidt w zakresie językoznawstwa — zwrócił Ratzel uwagę na migrację wytworów kulturowych i na środowisko geograficzne, jako na stały współczynnik różnicowania się kultur, oraz na rolę tego współczynnika w migracjach kulturowych.

Wprawdzie i przed Fr. Ratzlem istnieli autorowie, którzy zwracali uwagę na rolę czynnika geograficznego i rozpowszechnianie zjawisk kulturowych (np. Montesquieu, G. Ritter, A. Roon, O. Peschel, G. Friederici i inni), ale nikt przed nim nie rozbudował tak konsekwentnie pomyślanego systemu badawczego. Dzieło Fr. Ratzla odbiło się głośnym echem w etnografii; pojawiły się prace: *L. Frobeniusa*, twórcy kierunku „kulturowo - morfologicznego", a zarazem prekursora szkoły historycznej, a dalej *F. Graebnera i B. Ankermana.* Prace te były już realizacją metody geograficznej. Opracowania etnogeograficzne dotyczące Europy zapoczątkował *W. Pessler.* Jako uczeń Ratzla, pierwszy w swej pracy doktorskiej zastosował metodę kartograficznego ujmowania zjawisk kulturowych,

---

7) RATZEL FR. — Anthropogeographie, t. I—II. Stuttgardt 1882—91. Część II, Die geographische Verbreitung des Menschen. 1891.
— Völkerkunde. T. I. Leipzig 1885.

a w następnych latach w licznych rozprawach pogłębił teoretyczne podstawy tej metody, określając jej przedmiot, cele i drogi[8]).

Metoda etnogeograficzna w ujęciu Pesslera pozwala, jako jedna z metod etnografii i etnologii, na uchwycenie związków między środowiskiem przyrodniczym, a kulturą, ułatwia przejrzyste uporządkowanie materiałów oraz porównanie zjawisk kultury ludowej.

Stosowanie jej pozwala badaczowi określać zwarte obszary (kręgi kulturowe) z jednym typem zjawiska, względnie z zespołami faktów typowych dla pewnego obszaru, pozwala też uchwycić obszary mieszane, to jest pogranicze zetknięcia się dwu typów zjawisk względnie dwu kultur. Daje to możność określenia odrębności etnicznej na podstawie właściwego jej tylko inwentarza kulturowego, a równocześnie rzuca światło na migracje rozmaitych elementów własnych i obcych.

Osobne zagadnienie stanowi, obok wykreślenia zasięgu typu zjawisk, przeprowadzenie systematyki zjawisk. Systematyka opiera się na analizie form, trudność polega na tym, aby z mnogości faktów indywidualnych wydobyć cechy, które stanowią o istocie typu, względnie jego od-

---

[8]) PESSLER W. — Das altsächsische Bauernhaus in seiner geographischen Verbreitung. Braunschweig 1906.
— Plan einer grossen deutschen Ethno-Geographie (Kölnische Zeitung. 8/VI 1907).
— Ethnogeographische Wellen des Sachsentums. (Wörter u. Sachen I. 1909).
— Ethno-Geographie und ihre Ergebnisse. Deutsche Erde 1909. str. 194.
— Aufgaben und Sachgeographie. Mitteil. aus der Sammlung f. dt. Vrl. IV 1914 str. 149, Z. f. Vlk. 1914 str. 367.
— Ziele und Wege einer umfassenden Ethnographie. Wörter und Sachen III str. 56, r. 1912.
— Der niedersächsische Kulturkreis. Hannower 1925.
— Grundzüge einer Sach-Geographie d. dt. Volkskunst. Jhr. f. histor. Vk. 1927. str. 44.
— Neuen Ziele in der Vk. Wrocław 1928.
— Zur Geographie der Volkskunst, I. Internationalen Volkskunstkongress, Praga 1928.
— Deutsche Sach-Geographie, Wrocław 1929.
— Die geographische Methode in der Vk. Anthropos XXVII. 1932.
— Volkstumgeographisches aus Niedersachsen, auf Grund der Erhebungen des Volkskunde-Atlasses I/II (odb. Niederdeutschen Zeitschr. für Volkskunde IX). Bremen 1931.
— Die Kartographische Darstellung des Aussterbens von Volkskundlichen Erscheinungen. Z. f. Vk. II. 1932.
— Deutsche Ethno-Geographie und ihre Ergebnisse, soweit sie kartographisch abgeschlossen sind. Deutsche Erde VIII. Gotha 1909.
Deutsche Volkstums-Geographie. Braunschweing. 1931.

miany. Podstawą może tu być związek danych cech z funkcją wytworu. Otóż kartograficzne ujęcie zasięgów typu i odmian jest sprawdzianem wartości systematyki, jeżeli obraz przestrzenny rozmieszczenia faktów jest zupełnie niewytłumaczalny, należy poddać krytyce zasady przeprowadzonej systematyki.

Na koniec podkreślić należy za W. Pesslerem, że metoda etnogeograficzna nie jest czymś przeciwstawnym w stosunku do metody historycznej, jest po prostu przekrojem poziomym wzdłuż jednej osi czasu, natomiast idąc po linii porównań, metoda historyczna jest przekrojem podłużnym wzdłuż osi przestrzennej. Obie metody uzupełniają się w zupełności, byłoby zaś rzeczą pożądaną, aby obrazy przestrzenne były, o ile pozwalają na to materiały, wypracowane dla rozmaitych epok. Zresztą ujęcia kartograficzne zasięgów zjawisk pozwalają, na podstawie odpowiednich dla wnioskowania kryteriów, na chronologizację zjawisk. Zmierza też do tego ilościowa metoda J. Czekanowskiego.

Metoda etnogeograficzna, dająca możność wykrycia zależności kultury od środowiska geograficznego, a dalej ułatwiająca wnioskowanie co do chronologii zjawisk kulturowych i całych ich zespołów, dobijała się powoli od czasów Fr. Ratzla tego znaczenia, jakie osiągnęła obecnie. Świadczy o tym wymownie bogata literatura odnosząca się do tego przedmiotu, której ważniejsze pozycje w chronologicznym ujęciu przedstawiają się następująco[9]:

---

[9]) 1893 BASTIAN A. — Die geographischen Provinzen in ihren kulturgeschichtlichen Berührungspunkten. Berlin 1893.

1893 SÉBILLOT P. — Sur l'état présent de l'exploration traditioniste en France 1893.

1897 VIERHANDT A. — Die Kulturformen und ihre geographische Verbreitung. Geographische Zeitschr. III. 1897.

1898 FROBENIUS L. — Der Ursprung der afrikanischen Kulturen. Berlin 1898.

1899 FROBENIUS L. — Die naturwissenschaftliche Kulturlehre. Allgem. verständl. Naturwiss. 1899.

1901 SÉBILLOT P. — Géographie légendaire d'un canton. 1901.

1903 KAINDL R. F.— Die Volkskunde, ihre Bedeutung, ihre Ziele und ihre Methode. Leipzig-Wien 1903.

1905 ANKERMANN B. — Kulturkreise und Kulturschichten in Afrika (1904), Zeitschr. f. Ethn. XXXVII 1905.

GRAEBNER FR. — Kulturkreise und Kulturschichten in Ozeanien. (1904) Zeitschr. f. Ethn. XXXVII 1905.

1906 THILENIUS G. — Die Bedeutung der Meerströmungen für die Besiedlung Melanesiens. 1906.

1909 BRANDI K. — Grundfragen historischer Geographie und der Plan des historischen Atlas. Z. d. Hist. V. f. Niedersachsen. Hannover 1909.

GRAEBNER FR. — Die melanesische Bogenkultur. Anthropos IV. 1909.

1910 BRUNHES J. — La geographie humaine. Paris 1910.
PESSLER W. — System der Ethnogeographie. Mitteil. d. antropolog. Gesel. zu Wien 1910.
1911 VAN GENNEP A. — Religion, moers et legendes. Paris 1911—1914.
GRAEBNER F. — Methode der Etnologie. Heidelberg 1911.
1916 SAPIR E. — Time Perspective in Aboriginal American Culture, a Study in Method. Ottawa 1916.
1918 LOUD L. L. — Ethnogeography and Archaeology of the Wyot Territory (Uniw. of California Publications... XIV, Nr 3).
NELSON H. — Sveriges Kulturgeografiska provinser. Ymer 1918.
1922 VIDAL de la BLACHE. — Principes de geographie humaine. Paris 1922.
1923 MANNHARDT J. W. — Landschaft und Volk. (Deutsches Volkstum). Hamburg 1923.
1925 DEFFONTAINES P. — Geographie humaine et ethnologie. Compte rendu de la Semaine d'ethnologie religieuse. IV 1925.
VALLAUX C. — Les Scieces Geographiques. Paris 1925.
1926 BORCHARDT P. — Naturbedingte Kulturwege. Anthropos XXI 1926.
HÖLTKER G. — Die theoretischen Grundlagen der modernen Ethnologie. Mödling 1926.
1927 HETTNER H. — Die Geographie, ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden. Wrocław 1927, str. 121—125.
SCHREIBMÜLLER H.— Wort, Brauch-und Sach-Karten (Heimatblätter f. Ansbach und Umgebung III 1927).
1928 BOGATYREW P. — Slavia, Czasopis pro slovanskou filologii. Praga 1928.
1929 AUBIN H. — Methodische Probleme historischer Kartographie. Leipzig 1929.
HABERLANDT A. — Neuere kulturgeographische Erkentnisse in der Volkskunde (Mitteil. d. g. Ges. in Wien) 1929.
MOSZYŃSKI K. — Ethnogeographische Studien in Ostpolen. Odb.: A journey through the eastern provinces of Poland in the year 1926. Kraków 1929.
1929/30 MARINUS A.— Critique méthode et conception dans le folklore. (Service de recherches historiques et folkloriques du Braband.) Brüssel 1929/30.
1930 FISCHER A. — Wpływ czynników geograficznych na zjawiska etnograficzne. Pam. II. Zjazdu Słow. Geografów i Etnografów. 1929 t. II. str. 152—155. 2 mapy.
MARINUS A. — Folklore historique et folklore sociologique. Origine et cause (Luxemburgische Sprachgesellschaft). Berlin 1930
WASSINGER H. — Über Beziehungen zwischen der Geographie und den Kulturwissenschaften Freiburg 1930.
1931 VAN BULCK P. — Beiträge zur Methodik der Völkerkunde. Wien 1931.
HOCHHOLZER H. — Begriffsbildungen und Arbeitsmethoden der Kulturgeographie. Zeitschr. d. Gesel. f. Erdkunde zu Berlin, Berlin 1931.
ISBERT O. A. — Geographie und Volkskunde in der Deutschtumsforschung. Langesalza 1931.
WASSINGER H. — Geographische Grundlagen der Geschichte mit 8 Karten. Freiburg 1931.
1932 BORCHARDT P. — Die grosse Ost-West-Karawanenstrasse durch die Libysche Wüste. (Peterm. Geogr. Mittel 1932).

Tej mnogości rozważań teoretycznych, poświęconych metodzie etnogeograficznej odpowiadają pojawiające się zwłaszcza w ostatnich czasach opracowania kartograficzne rozmaitych zagadnień w skali światowej, zwłaszcza etnologiczne prace językowe P. W. Schmidta, B. Ankermanna, L. Frobeniusa w odniesieniu do Afryki, Australii, Polinezji, Melanezji; wykazały one owocność zastosowania tej metody. Na koniec pojawiły się całe atlasy etnograficzne Niemiec, Włoch, Szwajcarii, Rumunii, Francji, Polski, opracowania kartograficzne Estonii, Finlandii. Szczególnie płodne okazało się ostatnie dziesięciolecie przed wybuchem drugiej wojny światowej [10]).

1932 CAMPBEL A. — En ord karta och en folkminneskarta. (Meddelan den från Landsmålsakivet i Upsala, Nr 1.). Upsala 1932.

GENNEP van A. — Le folklore du Dauphine. (Iserė) Paris 1932/33.

MARINUS A. — La carthographie du folklore. Annu 1931—1932. Soc. luxemb. Ét. ling. et dialectol.

VARAGNAC A. — La méthode carthographique dans le folklore. Rev. fl. française. III. 1932.

1934 GENNEP van A. — Over het taekenen van folkloristische Kaarten.

1935 GENNEP van A. — Le folklore de la Flandre et du Hainaut français. (Département du Nord) Paris 1935/36.

1936 Le BRAS G. — Premiers traits d'une carte de la practique religieuse dans compagnes françaices. Rev. Fl. françaices. VII. 1936.

JEANTON G. — Enquête sur les limites des influences septentrionales et méditerranéennes en France. Assoc. bourguignonne des Soc. savantes á Dijon, Section d'histoire du Droit. Dijon 1936.

RÖHR E. — L'Atlas du folklore allemand et son organisation. (Revue de Synthèse XI. 1936).

1937 ERIXON S. — Die Frage der kartographischen Darstellung vom Standpunkt der nordischen Ethnologie in Schweden ausbetrachtet. Volk I. 1937.

GAIR G. R. — Some types of British Haystachs and their Distribution. Folk I. 1937.

RÖHR E. — Die ernsten Kartenreihen des Atlas der deutschen Volkskunde. Folk I. 1937.

SEIGNOLLE CL. et J. — Le folklore du Hurepoix. (Seine, Seine-et Oise, Seine-et-Marne). Paris 1937.

SCHMIDT P. W. — Handbuch der Methode der Ethnologie. Münster 1937.

[10]) Świadczy o tym wykaz ważniejszych atlasów i opracowań kartograficznych.

1906 PESSLER W.— Das altsächsische Bauernhaus. Braunschweig 1906. Karte 1.

1910 DACHLER A. — Österreichische Bauernhausformen. Z. f. öster. Vk. XV Wien 1910.

1914 BENECKE-SCHLÖBCKE — Lüneburgisches, Kartenskizze über Art und Verbreitung des Herd-und Giebelschmuckes. Lüneburger Heimatbuch II 1914.

1920 AUBIN, FRINGS, MÜLLER. — Kulturströmungen und Kulturprovinzen in den Rheinlanden. Bonn 1920.

1921 HELBOK A. — Siedlungsforschung. Berlin 1921.
1923 PESSLER W. — Niedersächsisches Trachtenbuch. Hannover 1923.
1924 DERLITZKI. — Die Verbreitung der verschiedenen Rechen (Harken) formen in Deutschland. Die Landarbeit Nr 4. Berlin 1924.
1925 SCHEBESTA P., HÖLTKER G. — Der afrikanische Schild. 1925. Anthropos XIX — XX.
1926 SCHULTZ - HALLE W. — Kartographische Darstellungen zur altgermanischen Religionsgeschichte. Halle 1926.
SCHMIDT P. W. — Die Sprachfamilien und Sprachkreise der Erde. Heidelberg 1926.
1927 MAYNEN E. — Die Verbreitung des Holzmörsers, eine vergleichende Studie. Ethnologica T. III. Leipzig, (1 mapa).
1928 JABERG K., JUD J. — Sprach und Sachatlas Italiens und der Südschweiz. Zofingen 1928.
PESSLER W. — Plattdeutscher Wortatlas von Nordwestdeutschland. Hannover 1928.
1929 FROBENIUS L. — Atlas Africanus. München - Berlin 1929.
1931 ISBERT O. A. — Das Südwestliche ungarische Mittelgebirge, Bauernsiedlung und Deutschtum. Langesalza. 1931.
MANNINEN J. — Die Sachkultur Estlands. T. I—II Tartu 1931/33.
LÜERS F. — Mundartforschung und Lehrerschaft in Bayern. (Heimat und Volkstum IX). München 1931.
WOLFRAM G., GLEY W. — Elsass-lothringischer Atlas. Frankfurt 1931, (niektóre zagadnienia kulturowe).
1932 LEINBOCK F. — Die materielle Kultur der Esten. 18 map. Tartu 1932.
PESSLER W. — Volkstums Atlas von Niedersachsen. Hannover 1932.
1933 GENNEP A. — Folklore du Dauphinè. T. I—II. Paris 1932/33.
PESSLER W. — Volkstumsatlas von Niedersachsen. 1933—36.
1934 MOSZYŃSKI K. — Atlas kultury ludowej w Polsce. Zeszyt I—III. Kraków 1934—36.
1935 GENNEP A. — Le folklore de la Flandres et du Hainaut français I—II. Paris 1935—36.
1936 HARMIANZ H., RÖHR E. — Atlas der deutschen Volkskunde. 1936—38.
KAISER KARL — Atdas der Pommerschen Volkskunde. Greiswald 1936
1937 ERIXON S. — The North-European technique of corner timbering. Folkliv. I. 1937.
SEINGNOLLE CL. — Le folklore du Hurepoix. Paris 1937.

IV. Metoda etnogeograficzna w Polsce

Podobnie jak na zachodzie Europy, tak i w Polsce lingwistyka wyprzedziła etnografię w stosowaniu metod geograficznych[11]. Twórcą polskiej lingwistyki geograficznej, który wyprowadził dialektologię polską z okresu bezpłodnego przyczynkarstwa był *Kazimierz Nitsch*, który począwszy od prac swoich dotyczących Prus Zachodnich, Wschodnich (1905—1907), Śląska, a więc w latach wyprzedzających dzieło Gillieron'a, poprzez „Próbę ugrupowania gwar polskich" (1910), „Mapę narzeczy polskich" (1919) i „Dialekty języka polskiego" zmierzał do wyodrębnienia zespołów językowo-etnicznych[12]. W sprawie metody geograficznej wypowiada się K. Nitsch w następujących słowach: „Ciekawy jest związek dialektów z historią zajmowanych przez nie obszarów. W niektórych jest on zupełnie widoczny... Ale i bez niego trzeba oczywiście uporządkować wszystkie gwary, ułożyć je w pewne grupy, tak jak ujmuje się w pewne epoki historię języka. Związki językowe, zachodzące między różnymi obszarami, są napewne wykładnikami istniejących między nimi w pewnej epoce stosunków politycznych lub kulturalnych, chociażby ich narazie nie można było ściślej ująć i udowodnić. A podobnie też odrębność gwarowa danej okolicy polegać musi na dłuższym odosobnieniu, nie może powstać bez przyczyny"[13]. Zmierza więc K. Nitsch

---

[11]) KRYŃSKI A. A. — Szkic językoznawstwa polskiego od początku wieku XIX. Księga Pam. ku uczcz. 250 rocznicy założenia U. J. K. Lwów 1911.

ROZWADOWSKI J. — Udział Polaków w językoznawstwie. Polska w kulturze powszechnej. Kraków 1918. str. 130.

TASZYCKI W. — Dialektologia polska w latach 1915—1930. Lud XXX. 1931, str. 256 i inn.

[12]) NITSCH K. — Dialekty polskie Prus Zachodnich (M. P. K. J. III. 101—184 i 305—395).

— Dialekty języka polskiego. Encykl. Polska P.A.U. część II. T. III.

— Gramatyka języka polskiego (408—521) Kraków 1923.

[13]) NITSCH K. — Dialektyka języka polskiego. Gramatyka języka polskiego. Kraków 1923.

ku jednemu celowi, którym jest opracowanie atlasu lingwistycznego Polski [14]), co wyraża się we wszystkich jego pracach [15]).

Dążąc do wykrycia związków między historią, a zasięgami zjawisk językowych i ich zespołów, rozważa K. Nitsch problemy zasięgu polskiego żywiołu etnicznego i grup etnicznych. W wielu pracach, zwłaszcza w dziele „Z Geografii wyrazów polskich" wchodzi autor na teren etnografii, zakłada pierwsze zręby pod polski atlas etnograficzny, to też etnografia polska liczyć się musi z całym tym dorobkiem, tym bardziej, że w dziale nazw i rzeczy trudno niejednokrotnie przeprowadzić ścisłą granicę.

Dialektologia wyprzedziła więc etnografię i na jej wynikach opierają się t.zw. mapy etnograficzne ilustrujące strukturę etniczną Polski. Słusznie określa ten stan rzeczy *J. Czekanowski:* „Synteza etnograficzna jest jeszcze sprawą dalszej przyszłości. Dla zjawisk kulturowych nie posiadamy dotychczas tak licznych i dokładnych kartowań, jakie mógł dać K. Nitsch (1918) dla nazw przedmiotów kultury materialnej. Przez wzgląd jednak na wyniki osiągnięte przez autora, sprawa syntezy etnograficznej nabrała już bardzo konkretnej postaci" [16]). Nic więc dziwnego, że wobec tego stanu rzeczy J. Czekanowski oparł swoje główne tezy, co do struktury etnicznej Polski, nietyle na materiale etnograficznym, co na językowym K. Nitscha, stosując do niego kryterium ilościowe[17]).

Myśl kartograficznego ujęcia struktury polskiej, stworzenia atlasu etnograficznego posiada swoją dość dawną historię, wcześniejszą nawet

---

14) TASZYCKI W., op. cit. str. 257.

15) NITSCH K. — Z zagadnień polskiej geografii językowej. S.P.R. XX 1915 Nr 7, str. 4—6.
— Z geografii wyrazów polskich. R.S. VIII. 1918, str. 60—150.
— Nowe dane o granicach dialektów polskich. Spr. XX. 1915 Nr 3 str. 2—3.
— Z hisorii narzecza małopolskiego. Symb. II. 451—465.
— Granice państwa, a granice języka polskiego. Język Polski V. 1920 str. 97—101, Język Polski VI, 1921 str. 41—46, Język Polski VII, 1922 str. 97—102, Język Polski VIII, 1923 str. 33—37, Język Polski IX, 1924, str. 80—86, Język Polski X, 1925 str. 129—135.
NITSCH K. i MROZÓWNA E. — Mazowieckie wyrazy przyrodnicze. Lud Słow. I/2 A. 1930 str. 245—256 (mapa).
MAŁECKI M. i NITSCH K. — Atlas językowy polskiego Podkarpacia. Kraków 1934 P. A. U. Map 499.

16) CZEKANOWSKI J. — Wstęp do historii Słowian. Lwów 1917, str. 168—9.

17) CZEKANOWSKI J. — Op. cit. str. 142—155.
— Z badań nad zróżniczkowaniem morfologicznym dialektów polskich. Pr. Fil. XII. 1927, str. 330—354.
— Terytoria antropologiczne i zróżniczkowanie dialektyczne polskiego obszaru językowego. Symb. II str. 427—436.

aniżeli data wydania II części „Antropogeografii" F. Ratzla. Pierwszym badaczem polskim, który poruszył sprawę opracowania atlasu etnograficznego, a bodaj mapy etnograficznej Polski, był *A. Zakrzewski*, statystyk z zawodu[18]), autor pierwszego antropologicznego kartogramu oraz rozprawy o Kurpiach[19]), w której podał granice tej grupy etnicznej (bez kartograficznego ujęcia). A. Zakrzewski w okresie redagowania „Wisły" przez A. Dygasińskiego i A. Gruszeckiego, a więc około roku 1888, „poruszył myśl opracowania i wydania mapy naszego obszaru etnograficznego[20])". Pomysł Zakrzewskiego znalazł zrazu uznanie, dopiero J. Karłowicz obejmując redakcję „Wisły" przeciwstawił mu się uznając pomysł za „przedwczesny", gdyż do naukowego opracowania przedmiotu brak jeszcze było dostatecznych materiałów. Ostatecznie redakcja sprowadziła rzecz całą do stworzenia działu poszukiwań pod ogólnym tytułem. „Nasz obszar etnograficzny", wykonanie zaś mapy, względnie atlasu odłożono na później.

Wzbierająca w następnych latach fala materiałów etnograficznych w *„Wiśle"*, *„Zbiorze wiadomości do antropologii krajowej"*, *„Ludzie"* i licznych czasopismach nie przyczyniła się wcale do wyjaśnienia stosunków etnograficznych w Polsce. Etnografia, jak zresztą i językoznawstwo, utonęła w powodzi szczegółów, przyczynków i ciekawostek. Myśl uporządkowania materiału kulturowego w pewne całości etniczne znachodziła niekiedy zrozumienie, jak np. w artykule *R. Zawilińskiego* z roku 1900, w którym pisze on: „Ale jeśli nam daleko do mapy gwarowej, nie bliżsi jesteśmy mapy, dającej obraz ubiorów ludu polskiego w jego rozmaitości i krasie, a przecież zajmujących jednością ziemie nawet na odległych punktach ojczyzny i świadczących głośno i wyraźnie o drogach kolonizacji lub emigracji wewnętrznej, krajowej... radzibyśmy na mapie widzieć uwydatnione typy chat ludowych, a nawet graficzny obraz rozpostarcia się wspólnych obyczajów i zwyczajów, wierzeń i przesądów". A dalej konkluduje autor: „Postulatem tedy obecnego ludoznawstwa polskiego jest podjęcie pracy przygotowawczej nad wykonaniem atlasu etnograficznego polskiego: *1) przez utrwalenie graficzne na mapie dotychczasowych owoców badań, 2) przez wytknięcie drogi badaniom dalszym i zaznaczenie ich w miarę postępu*"[21]). Uwagi R. Zawilińskiego precyzują

---

[18]) ZAKRZEWSKI A. — Wzrost w Królestwie Polskim. Z. W. A. K. T. XV. 1891, str. 1—39.

[19]) ZAKRZEWSKI A. — Z puszczy zielonej. „Wisła" I. 73, 105, 149; II. 589.

[20]) „WISŁA", XVII str. 514—517.

[21]) ZAWILIŃSKI R. — O potrzebie mapy etnograficznej polskiej. Wisła XIV, 1900 str. 808—809, oraz pod tym samym tytułem Pam. III. Zjazdu historyków. Sekcja IV, str. 1—3.

całe zagadnienie atlasu etnograficznego — powinien on być obrazem zasięgów rozmaitych zjawisk kulturowych, a nie tylko ujęciem statystycznym stosunków narodowościowych, wyznaniowych, językowych lub antropologicznych. Autor dokładnie zdawał sobie sprawę, że sporządzenie atlasu musi być pracą zbiorową, opartą na stosowaniu jednej metody. Głos jednak Zawilińskiego nie znalazł wyraźnego oddźwięku; dopiero w roku 1903 w związku z projektem konkursu im. J. Karłowicza, powziętym przez redakcję „Wisły" i Zarząd Muzeum Etnograficzego w Warszawie, zabrał głos powtórnie A. Zakrzewski na łamach Kuriera Polskiego[22]), przypominając swój dawny pomysł. „Dziś jednak już nam sporo przybyło... Sądzimy więc, że dla Konkursu, którego projekt podniósł p. Majewski tematem od wielu innych ważniejszym byłaby mapa etnograficzna narodu polskiego i rozsiedlenia Polaków".

Co prawda projekt A. Zakrzewskiego w porównaniu z ujęciem R. Zawilińskiego jest do pewnego stopnia cofnięciem się, jest zweżeniem całej koncepcji, autor bowiem ujmuje go w następujący sposób: „pierwszym zadaniem pracy tej byłoby możliwie dokładne oznaczenie granic oddzielających ludność polską od szczepów i ludów sasiednich, drugim podział wewnętrzny narodu według odmian szczepów (Mazurów, Wielkopolan, Górali itd.) na podstawie właściwości gwarowych lub antropologicznych (tj. cech fizycznych, jak wzrost, barwa włosów, oczu itp.)".

Powtórne, publiczne już wystąpienie A. Zakrzewskiego napotkało znowu na „konieczną w podobnych wypadkach rozwagę"[23]). Tym razem jako adwersarz wystąpił w Gazecie Polskiej (1903 Nr 192) Z. Debicki. Argumentem stała się niewykonalność pomysłu wobec stanu materiałów, obawa przed błędami i usterkami nieodłącznymi od przedwcześnie i bez należytego przygotowania podejmowanych robót. Konieczna „pomnikowość" takiego dzieła utrąciła pomysł A. Zakrzewskiego. Wypłynęła natomiast propozycja oddania tej sprawy Akademii Umiejętności w Krakowie. W obronie pomysłu sporządzenia mapy etnograficznej wystąpił jeszcze Łęgowski w liście do redakcji, uważając, że odwlekanie tej sprawy jest niecelowe[24]). Odtąd na długie lata milknie sprawa atlasu etnograficznego Polski.

Dopiero w latach pierwszej wojny światowej, a zwłaszcza w okresie kongresowym, gdy na czoło wysunęła się sprawa granic Polski i jej obszaru etnicznego, dały się odczuć braki polskiej nauki. Powstały wte-

[22]) „SŁOWO" (warszawskie) 1903 Nr 155. Sprawozdanie W. L. (W. Luboradzki) w „Wiśle" XVII 514—517.

[23]) „WISŁA", XVII str. 516.

[24]) Dr NADMORSKI — W sprawie mapy etnograficznej. Wisła XVII. 628.

dy rozmaite opracowania kartograficzne, których podstawę stanowiły dane statystyczne, zaczerpnięte z rozmaitych arkuszy spisowych, dane historyczne i językowe, antropologiczne i inne mające poprzeć zasadę samostanowienia. Cały ten dorobek kartograficzny nie ma jednak nic, lub prawie nic, wspólnego z atlasem etnograficznym. *Jan St. Bystroń* ujmuje tę sprawę następująco: „niesłusznie identyfikuje się u nas (nietylko zresztą u nas) grupy etniczne z językowymi, jest to niewątpliwie sposób najprostszy... ale odwraca on naszą uwagę od wielkiej różnorodności i bogactwa faktów kulturalnych"[25]). We wcześniejszej rozprawce na ten temat tak formułuje swój sąd o tej sprawie: „Teoria nas uczy, że jako odrębną grupę uznać możemy tę, która ma pewien sobie właściwy zespół cech kulturalnych, czy to z zakresu kultury materialnej, czy też duchowej"; a dalej: „Aby móc oznaczyć z całą pewnością i ścisłością grupy etnograficzne na ziemiach polskich, należałoby najpierw mieć mapy najdokładniejsze zasięgów terytorialnych poszczególnych składników kulturalnych... potem dopiero skonstatować w jakich zespołach te składniki występują i wreszcie określać terytorium grupy"[26]). J. St. Bystroń w dalszych wywodach przypisuje „samookreślaniu grupy, względnie określaniu jej przez sąsiadów poważną, ale pomocniczą jedynie rolę[27]).

Na marginesie tego ostatniego zagadnienia wypada poświęcić nieco uwagi metodzie określania grup na podstawie opinii grupy o sobie lub o sąsiadach. W Polsce zwolennikiem jej był *L. Krzywicki*, a ostatnio *J. Obrębski*.

J. Obrębski rozpatruje zagadnienie to od strony socjologii i uważa, że najistotniejszym momentem przy określaniu grup narodowościowych i etnicznych jest poczucie łączności człowieka z grupą „i solidaryzowanie się z nią w zbiorowych akcjach"[28]). Autor uznaje, że podstawę wspólnoty stanowią wartości kulturowe, ale równocześnie zwraca uwagę na fakt, że zasięgi zjawisk mających charakter obiektywnych kryteriów nie pokrywają się ze zróżnicowaniem etnicznym, z samookreśleniem się grupy. Dodać jednak należy, że i subiektywne samookreślenia nie posiadają jednakowego stopnia pewności, ulegają u jednostki i grup wahaniom; są płynne zarówno w przestrzeni jak w czasie.

---

[25]) BYSTROŃ J. ST. — Wstęp do ludoznawstwa polskiego. Ed. II. Warszawa 1939.

[26]) BYSTROŃ J .ST. — Ugrupowania etniczne ludu polskiego. Kraków 1925.

[27]) Op. cit. str. 5—6.

[28]) OBRĘBSKI J. — Problem etniczny Polesia. Warszawa 1936.
— Problem grup etnicznych w etnologii i jego socjologiczne ujęcia. Przegląd Socjologiczny, t. IV. 177—195.

Nie przesądzając wartości samookreślania się grup jako metody badawczej, należy uznać, że samowiedza etniczna, grupowa, czy też zawodowa jest jednym z ważniejszych zjawisk kulturowych o określonej formie i funkcji, i jako taka podlega procesom identycznym, co i inne zjawiska kulturowe — obiektywizacje umysłu ludzkiego. Nie wykluczając więc samowiedzy grupowej, przejawiającej się w samookreślaniu siebie i sąsiadów, nie można ograniczać się przy opracowywaniu zagadnienia grup etnicznych do tego tylko kryterium. Jest rzeczą znamienną, że rozpad grup etnicznych prowadzący do zaniku samowiedzy grupowej, jest zazwyczaj rezultatem zacierania się różnic w rozmaitych szczegółach tradycyjnej kultury.

Zagadnienie ugrupowania etnicznego w Polsce w sensie czysto etnograficznym posiada ubogą literaturę i jeszcze uboższą ilość opracowań kartograficznych. Ponieważ są to próby rozwiązań kompromisowych, oparte na kryteriach dialektologicznych, historyczno-politycznych, antropologicznych lub oparte na badaniach nad samowiedzą, w rezultacie poszczególne etnikony nie są dostatecznie dokładnie określone w przestrzeni, nie są też określone pod względem treści kulturowych, tj. im tylko właściwych zespołów kulturowych. Używane powszechnie etnikony są raczej hasłami budzącymi dość dowolne i mgliste skojarzenia z niektórymi zjawiskami z zakresu sztuki ludowej, ubioru lub zwyczaju; wszystko to ma raczej wartość publicystyczną aniżeli naukową, a prace i artykuły dotyczące tego tematu toną w materiale historycznym, i językowym.

Przytoczona poprzednio opinia J, St. Bystronia o stanie i potrzebach etnografii polskiej pokrywa się w zupełności z wypowiedzią *Stanisława Poniatowskiego*, który podkreślając braki organizacji pracy naukowej w tej dziedzinie, tak sformułował swój pogląd: „Badanie rozmieszczenia geograficznego wytworów kulturowych, czyli *ich etnografia* użyteczne jest nietylko dla wykrywania wpływów i zapożyczeń od obcych, ale co ważniejsze, pomaga orientować się w stosunkach między miejscowymi odmianami każdego własnego wytworu, a przez to samo i w jego rozwoju... Niestety dla większości wytworów kultury ludowej Polski nie możemy jeszcze układać wartościowych map etnograficznych"[29]).

Ostatni bodaj głos w sprawie niedomagań etnografii, jej niezdolności do konstruktywnej syntezy wypowiedział *Tadeusz Lehr-Spławiński* w pracy „O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian"[30]). „Badania nad kulturą ludową Słowian zarówno materialną, jak duchową i społeczną, zmie-

---

[29]) PONIATOWSKI ST. — Etnografia Polski. Wiedza o Polsce. T. III str.193.

[30]) LEHR - SPŁAWIŃSKI T. — O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian Poznań 1946 r.

rzające w drodze gromadzenia i analizy współczesnego materiału etnograficznego do rekonstrukcji jej dziejów i rozwoju, powinnyby, teoretycznie rzecz biorąc, dostarczyć wielu ważnych wskazówek dla oświetlenia zagadnień dotyczących pochodzenia i praojczyzny Słowian"; i dalej: „Niestety badania te mimo swej dość długiej tradycji znajdują się ciągle jeszcze w stadium jak gdyby początkowym, nie wykraczają prawie poza zakres opisu i objaśnienia pojedyńczych zjawisk i wytworów, nie dając dotąd możności szerszych ujęć syntetycznych"[81]).

W tej słusznej w zasadzie ocenie obecnego stanu rzeczy mieści się jednak zbyt ostry sąd, gdyż właśnie pomysł J. Czekanowskiego przeprowadzenia północno-wschodnich rubieży kultur na podstawie skartowania, niektórych zjawisk kultury ludowej przez K. Moszyńskiego okazał się płodnym zaczynem wyrażającym się w ostrej dyskusji, opracowania zaś etnograficzne stanowią jeden z ważnych argumentów zwolenników autochtonizmu Słowian.

Zagadnienie konieczności zastosowania metody etnogeograficznej sformułował najdokładniej autor pierwszych kartowań *Kazimierz Moszyński* w I części *„Kultury ludowej Słowian"*. „Myślę jednak, że dążyć się powinno do całkowitego wydzielenia systematyki. Wszystkie zasadnicze typy i główne odmiany wytworów kultury materialnej, duchowej czy społecznej powinny być wyodrębnione, określone i podzielone na grupy; wszystkie ich zasięgi winny być z precyzją wyznaczone. Obok systematyki, jako działy całkiem odrębne, powinny się rozwinąć: dział specjalnie poświęcony geografii wytworów kultury ludowej, śledzącej zgodności zasięgów różnorodnych wytworów i ich grup oraz ruchy wytworów, czy ich grup, na danem terytorium w związku z charakterem fizyczno-geograficznego podłoża i etnicznemi przesunięciami"[82]).

[81]) Op. cit. str. 125 i in.

[82]) MOSZYŃSKI K. — Kultura ludowa Słowian. I, str. V.

V. Dorobek polskiej etnogeografii

Dorobek polskiej etnografii jest stosunkowo nikły i niewystarczający do ujęć syntetycznych zespołów kulturowych poszczególnych grup etnicznych. Istniejące opracowania ogólne mają przeważnie charakter statystyczny lub językowy, częściowo zaś tylko uwzględniają zasięgi zjawisk kulturowych, lub granice wykreślone na podstawie samookreślenia się grup etnicznych. Ujęcia statystyczne biorą pod uwagę takie elementy jak: język, religię i wyznanie, na tej zasadzie powstał cały szereg map etnograficznych polskiego obszaru — prace K. Zubrzyckiego (1849), K. Czoerninga (1857), H. Rapackiego (1874), St. Pawłowskiego, Nadmorskiego, J. Buczka, B. Zaborskiego, L. Kozłowskiego, S. Ramułta i wielu wielu innych. Są to przeważnie kartogramy informujące o zasięgu obszaru polskiego, ale nie wiele mówiące o kulturze lub wewnętrznym zróżnicowaniu Polski.

O wiele ciekawsze są dla etnografa mapy dialektyczne K. Nitscha, A. Małeckiego, Z. Stiebera, W. Taszyckiego i innych językoznawców, gdyż dają one wgląd w zróżnicowanie językowe obszaru polskiego, mniej-więcej zgodne z historycznymi danymi o stosunkach plemiennych w dawnej Polsce.

W zestawieniu dorobku polskiej etnografii pomijam pogranicze nauk i ograniczam się do podania dorobku o wyraźnym charakterze etnograficznym.

A. Ujęcia ogólne — grupy etniczne w Polsce

1909 NIEDERLE L. Slovansky svet. Praga (mapa).

1918/19 UDZIELA S. Etnograficzne ugrupowanie i rozmieszczenie rodów górali polskich. Przegl. Geograficzny. I. 80 — 90.

1923 NIEMCÓWNA ST. Wincenty Pol jako geograf. Kraków (mapa).

1926 FISCHER A. Mapa polskich grup i obszarów etnicznych. Lud Polski, Lwów.

1933 ŁĘGA W. — Stosunki narodowościowe w Malborskiem. Ziemia Malborska, Toruń 1933. mapa V. str. 11.

1933 ŁĘGA W. — Grupy etnograficzne (Malborskie) j.w. mapa VI.

1934 FISCHER A. — Mapa polskich grup i obszarów etnograficznych. Polacy . Lwów.

1934 FISCHER A. — Mapka etnograficzna Kaszub na tle etnografii Polski, w dziele „Kaszubi na tle etnografii Polski".

1935 FALKOWSKI J., PASZNYCKI B. — Mapa granicznego obszaru łemkowskiego. Na pograniczu łemkowsko - bojkowskim. Lwów.

1936 OBRĘBSKI J. — Mapa ugrupowań etnicznych Polesia. Problem etniczny Polesia. Warszawa.

1937 FALKOWSKI J. — Mapa pogranicza huculsko - bojkowskiego. Zachodnie pogranicze Huculszczyzny. Lwów.

1938 GAJEK J. — Skład etniczny Wielkiego Pomorza. Toruń.

GAJEK J. — Mapa etniczna Pomorza. Etniczne oblicze Wielkiego Pomorza.

1938 FALKOWSKI J. — Rozmieszczenie etniczne górali w polskich Karpatach środkowych i wschodnich. Warszawa.

FALKOWSKI J. — Granica zachodnia i północna wschodniej Huculszczyzny. Północno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny. Lwów.

1938 BYSTROŃ J. ST. — Polskie grupy etniczne. Mapę wykonała M. Bytnarówna. Wstęp do ludoznawstwa polskiego.

1946 REINFUSS R. — Granice Góralszczyzny polskiej i zagadnienie poczucia przynależności grupowej ludności pogranicznej. W pracy p.t. „Pogranicze krakowsko-góralskie w świetle dawnych i najnowszych badań etnograficznych". Lud XXXVI, mapa 3.

REINFUSS R. — Północne granice polskiej Góralszczyzny. op. cit. mapa 1.

CHOLEWA M. CZ. — Zasiąg grup etnicznych i typów stroju. W pracy p.t. „Stroje ludowe Ziemi Sądeckiej". Lud XXXVI.

B. Zasięgi zjawisk kulturowych i nazw. Kultura materialna

Rybołówstwo i łowiectwo:

MAŁECKI M., NITSCH K. — Atlas językowy Polskiego Podkarpacia. Cz. I. (Kraków 1934) mapa 83, 84. Nazwy pętli (do zaciskania), sideł na ptaki.

MOSZYŃSKI K. — Kultura ludowa Słowian. I. 91, mapa 1. Zasięgi sieci rybackiej zwanej samie.

TARNACKI J. — Studia porównawcze nad geografią wyrazów[33]. (Warszawa 1939) mapa 84. Nazwa matni i niewodu.
— j. w., mapa 85. Nazwa serca w sieci.

Zbieractwo

MAŁECKI M., NITSCH K. — op. cit. mapy 291—295, 297, 298, 306, 307, 317. Nazwy: jeżyn, krzaków czarnych jagód, poziomek, szczawiu, piołunu, grzybów, prawdziwków, czereśni, leszczyny, owoców buka.

TARNACKI J. — op. cit. mapa 183. Nazwa sposobu podbierania pszczół.

Pasterstwo i hodowla

DEJNA K. — Podolsko-wołyńskie pogranicze językowe. (Tarnopol 1938) mapa 5. Typy nazw opałki na Podolu.

GAJEK J. — Zarys etnograficzny Podola. (Tarnopol 1939) mapa 2. Zasiąg drabinek dla drobiu.
— j. w., mapa 3. Wołanie na woły.
— j. w., mapa 4. Wołanie na owce.

MAŁECKI M., NITSCH K. — Atlas językowy polskiego Podkarpacia. Cz. I. (Kraków 1934) mapy 67—71, 154—165, 167, 169—211, 329—330. 459. Nazwy: stajni, żłobu, drabiny na siano w stajni, stajni dla krów, chlewu, koryta, wyjścia i zejścia z owcami na halę (i z hali), stada owiec, rogatej i bezrogiej, (owcy, barana), byrki, wetuli, pistruli, wołania na owce, odganiania owiec, przeżuwania (owcy), popędu płciowego owcy. Nazwy: koszaru, szałasu, koleby, strągi, baczy, pasterza na hali, chłopca do napędzania owiec, kija pasterskiego z toporkiem, gelety, naczyń na żętycę, podpuszczki, ryncki, lepszego gatunku żętycy (hurda), konia, koni kastrowanych, źrebięcia, sierści (końskiej), bydła, myrchy lub marchy, (lichego zwierzęcia), buhaja, kastrowanego młodego buhaja, przeżuwania, (krowy), pierwszego mleka po ocieleniu, pyska u krowy, racic krowy, ogona krowy, kiernoza, wieprza (wyrzniętego), kastrowania świń, pyska świń, szczeci świni, wołania na świnie, królika, sumara, (osła), mięsa, krwi zwierząt, żarcia, (koni), popędu płciowego u koni, krów,

---

[33]) Podaję literaturę językoznawczą, o ile zagadnienia w niej zawarte wiążą się ściśle z etnografią. Wymieniona praca obejmuje obszar pogranicza polesko-mazowieckiego

świń, suk, kotów, nosacizny (malleus), zołz, ząbża (gingivitis), drobiu i gadziny w innym znaczeniu niż drobiu, kogutów, indyków, pastwisk w górach, młaki, podmokłej łąki lub gruntu, cielęcia, prosięcia.

MOSZYŃSKI K. — Kultura ludowa Słowian. I. 109, mapa 2. Zasięgi pasterskiego kija grzechotkowego.
— j. w., 120. mapa 3. Odpędzanie: a skura, szkir.

TARNACKI J. — Studia porównawcze nad geografią wyrazów. (Warszawa 1939) mapy 20, 76, 77, 133, 156—172. Nazwy: chlewu, kozicy, bata, obroku, rogacizny, ogiera, źrebięcia, szczęki i nogi konia i krowy, byka, barana, skopa, wieprza, pierwiastki, rui u klaczy, krowy, owcy, świni kastrowania, kastratora, koguta.

WIERCHY XIII. str. 73. — Mapa osadnictwa sezonowego w Beskidzie Niskim.

Rolnictwo

DEJNA K. — Podolsko-wołyńskie pogranicze językowe. (Tarnopol 1938). str. 43, mapa 3. Zasięgi nazw: łopaty żelaznej.
— j. w., str. 49, mapa 8. Zasiąg nazwy omłóconego snopka.

FALKOWSKI J. — Narzędzia rolnicze typu rylcowego. (Lwów 1931) str. 92. Zasięgi sochy.

FISCHER A. — Wpływ czynników geograficznych na zjawiska etnograficzne. Pamiętnik II. Zjazdu słowiańskich geografów i etnografów w Polsce w r. 1929. T. II. str. 152—155. Obszar uprawy konopi w Polsce.
— j. w., Obszar uprawy lnu w Polsce.

FRANCZAK J. — Sochy i jej odmiany. Ziemia 1932. str. 274. Zasiąg sochy.

FRANKOWSKI E. — Sochy, radła, płużyce i pługi w Polsce. Ziemia 1929. Rozmieszczenie narzędzi rolniczych w Polsce.
— j. w. Zasiąg sochy dwupolicowej i łopatkowej w Polsce.

GAJEK J. — Zarys etnograficzny Podola. str. 46, mapa 6. Typy radeł w Polsce
— j. w., str. 71, mapa 8. Zasiąg intensywnej uprawy kukurudzy na Podolu.

MAŁECKI M., NITSCH K. — op. cit. mapy: 96—117, 265—268, 270—277, 284—290, 318—323, 330, 438—439, 443. Nazwy: części pługa, bronowania, kosy, osełki, pochwy na osełkę,

części cepów, łopatki do wiania zboża, stuchy (snopka lnu postawionego do suszenia), rafy do lnu, szczotki do lnu, kołowrotka, zboża, żyta, żytniej mąki, ikrzycy, (gatunku górskiego żyta), pszenicy, jęczmienia, owsa i pola po owsie, ścierniska, ugoru, dojrzałego zboża, ziarna, snopu słomy, żniw, koniczyny, otawy, ziemniaków, karpieli, fasoli, czosnku, szczypiorku, ziemi, gruntu, działu, groni, grapy lub drapy (strome, urwiste miejsce), szczytu góry, młaki, plew, plewienia, rzęsy.

MOSZYŃSKI K. — op. cit. I. 151 mapa 4. Zasięgi typów i radeł.
— j. w., str. 162, mapa 6. Zasiąg sochy.
— j. w., str. 204 mapa 8. Sposoby wiązania cepów.
— Przyczyny zróżnicowania kultury ludowej. Lud Słowiański IV. B. zesz. 1, fig. 12. Zasiąg brony laskowej w Polsce, dawniej i obecnie.
— j. w., zesz. 1, str. 112, fig. 10. Północno-wschodni zasiąg cepa kapicowego.

NITSCH K., MROZÓWNA E. — Mazowieckie wyrazy przyrodnicze. Lud Słowiański I A. str. 254. Polskie nazwy polygonum fagopyrum.

PASTUSZENKO S. — Dialekty między Wisłokiem a Sanem. Lud Słowiański I. A. mapa 6. Części cepów.

TARNACKI J. — op. cit. mapy 46—63. 65, 120—127, 137, 138, 141—146. Zasiąg nazw: grządziela u sochy, grządziela u pługa, soszników sochy, soszników pługa, sochy, podpałek, pięty u pługa, odkładnicy u pługa, rączek u pługa, motyki i jej trzonka, bijaków u cepów, grabiska, ucha u kosy, zabójnika u kosy, kulki u kosy, osełki, kopystki, nieużytków, ugorów, nowin, włóczenia, bronowania, skiby, bruzdy, rżyska, żyta kwitnącego, lnu kwitnącego, plew, pośladu konopi, siemienia, paździerzy, kartofli.

Pożywienie i jego przygotowanie, używki

SULIMIRSKI T. — Kultura człowieka przedhistorycznego. Wyd. zbior. Człowiek, jego rasy i życie. Zasiąg stępora dwuręcznego.
— j. w., 295. ryc. 438. Zasiąg stępy kielichowej.

GAJEK J. — op. cit. str. 84 mapa 10. Nazwy studzieniny.

MAŁECKI M., NITSCH K. — op. cit. mapy 9—12, 66, 85, 86—95, 173—176, 197, 198, 267, 362—370, 374, 444. Nazwy: żaren i ich części, naczynia do miesienia ciasta, nosideł na

wodę, skopca do dojenia krów, maśnicy i jej części, szatkownicy, szatkowania, gelety (naczynia do dojenia owiec), naczynia na żętycę, podpuszczki, churdy, mięsa, krwi zwierząt, żytniej mąki, podwieczorku, mąki rzuconej na wrzącą wodę i zamieszanej, klusek, placków bez drożdży pieczonych na blasze, mleka kwaśnego, twarogu, powolnego jedzenia (gamlenia), wódki, pijanego, zapałek, rzeźnika, skrzyni na ziarno, naczynia z wydłubanego pnia (mosur), beczki, kadzi, klepki w beczce.

MOSZYŃSKI K. — Kultura ludowa Słowian. Cz. I. str. 274, mapa 10. Zasiąg tłókna.

POPIEL L. — Stępa w Polsce. (Lwów, 1937) mapy: 1—26. Odmiany stęp w województwie białostockim, kieleckim, krakowskim, lubelskim, lwowskim, łódzkim, nowogródzkim, poleskim, pomorskim, poznańskim, śląskim, stanisławowskim, tarnopolskim, warszawskim, wileńskim, wołyńskim. Zasiąg: stępy ręcznej w Polsce, zasiąg stępy nożnej, stępy mechanicznej, dawny stępy ręcznej, dawny stępy nożnej, dawny stępy mechanicznej. Mapa obszarów, na których brak stępy, brak materiałów; mapa obszaru, z których materiały są niekompletne, mapa syntetyczna różnych odmian stępy w Polsce.

TARNACKI J. — op. cit. mapy: 21, 78—83, 86, 88—90, 128—133. Nazwy: spichlerza, kadłubu i żabki u żaren, duczaj, żurawia u studni, śmigi u studni, kluczki u studni, tłuczkakierznia, wątoru, donicy, dzbanka, strawy, podpłomyka, kaszy z kartofli, krupniku, siary.

Tytoń

MAŁECKI M., NITSCH K. — op. cit. mapy: 371—374. Nazwy: tytoniu, woreczka na tytoń zrobionego z pęcherza, cybucha fajki, zapałek.

Osadnictwo

CZEKANOWSKI J. — Wstęp do historii Słowian. str. 199. Rozmieszczenie typów domu na terytorium Słowiańszczyzny północnej.

LESZCZYCKI S. — Osadnictwo Kliszczaków w Beskidzie wyspowym. Ziemia 1932, str. 113 ryc. 90. Zróżniczkowanie typów osadnictwa w dolinie Raby.

MAŁECKI M., NITSCH K. — op. cit. mapy: 1, 2. Nazwy: wsi i przysiółka.

MOSZYŃSKI K. — op. cit. str. 563, mapa 16. Rozmieszczenie niektórych typów wsi w Polsce i krajach sąsiednich. (według B. Zaborskiego).

ZABORSKI B. — O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu. Pr. Kom. Etn. P. A. U. Nr 1. (Kraków 1927). Rozmieszczenie typów wsi w Polsce.

Budownictwo: zasięgi konstrukcji i materiału.

BACHMAN A. — Dach w słowiańskim budownictwie ludowym. (Lwów 1929). str. 20, rys. 4. Mapa ustawiania krokwi w Polsce.

— j. w., str. 83, rys. 19. Materiał używany do pokrywania dachów.

— j. w., str. 100, rys. 24. Mapka rozpowszechnienia ozdób nadszczytowych.

KLIMASZEWSKA J. — Dach chaty w Polsce. Lud. Słowiański IV. zesz. 1. 117—168. B. Mapy od 3—15. Zasięgi konstrukcyj: dachu chaty, sposobu osadzenia krokwi na zrębie, dachu chaty najstarszej, chaty najnowszej. Zasięgi kształtu dachu, chaty naczółkowej, chaty typowej, chaty najstarszej, chaty wojennej. Pokrycia dachu, chaty typowej, chaty najstarszej, chaty najnowszej.

MOSZYŃSKI K. — op. cit. str. 496, mapa 15. (wlg. Volkowa). Zasięgi różnych konstrukcyj ścian budowli mieszkalnych na Małorusi i we wschodniej Polsce.

Zasięgi nazw dotyczących budownictwa

DEJNA K. — op. cit. str. 48, mapa 7. Zasięgi nazw kołków umacniających grzbiet dachu.

— j. w. Zasiąg nazwy zapole.

FRIEDRICH H. — Terminologia budownictwa ludowego i zagrody wiejskiej Mazowsza. Poradnik językowy 1935/36.

GAJEK J. — op. cit. mapy 8, 9, 12. Rozmieszczenie nazw: belek poprzecznych, sąsieku, części stodoły.

MAŁECKI M., NITSCH K. — op. cit. mapy 36—54, 61—65, 67, 70, 72—77, 163—168, 332, 455—456. Nazwy: całości zabudowań, domu, w domu, chyży (starego nędznego domu), kamieni pod węgły domu, przyciesi, podwaliny, podłogi, podłużnej belki w ścianie, głównej belki pod powałą, belek pod powałą, krokwi, bantów, strychu, strzechy, kalenicy, gontów, drzwi w domu, przymykania, piwnicy, dołu w ziemi, corka (małego zagrodzenia w izbie, stajni, piwnicy),

boiska, miejsca na snopy, stajni na konie, stajni na krowy, chlewu, jaty, żurawia (studni) i jego części, obory (podwórza), koszar, szałasu, koleby, półki w szałasie, strągi (ogrodzenia dla owiec), przęsła płotu, tafli kamiennej, studni, kuchni.

NITSCH K. — Z geografii wyrazów polskich. Rocznik slawistyczny. VIII. str. 94, 100, 104, 110, 116, 119. Nazwy: przyciesi, krokwi, bantów, kalenicy, klepiska, sąsieku.

TARNACKI J. — op. cit., mapy 1—22. Nazwy: budynków, dachu, szczytu, stropu, kalenicy, wiatrówek, murłaty, dyli, podwaliny, pułapu, łątki, futryny, komory, czeluści, stodoły, sąsieku, bantu, wyszek, wierzei, szopy, chlewu, spichlerza, furtki.

Zabiegi o czystość i wygodę

MAŁECKI M., NITSCH K. — op. cit., mapa 381. Nazwy: prać w rękach, prać kijanką.

— j. w., mapa 402—403. Nazwy: pierścionka, lusterka.

MOSZYŃSKI K. — str. 599, mapa 17. Typy kijanek w Polsce.

— Kijanka, rozmieszczenie typów. Odbitka z Ziemi. rok 1925.

TARNACKI J. — op. cit., mapy: 43, 44, 87, 93. Nazwy: potaczki, maglownicy, obrusa, siennika.

Transport i komunikacja. Typy narzędzi

MANUGIEWICZ J. — Jarzmo. Lud Słowiański II. str. 225 B. Zasiąg typów jarzma w Europie.

MOSZYŃSKI K. — op. cit. str. 619, mapa 18. Zasięgi typów nosideł w Polsce.

— j. w., str. 653, mapa 20. Typy jarzem podwójnych w Polsce.

— j. w., str. 658, mapa 21. Zasiąg duhy.

— Przyczyny zróżnicowania kultury ludowej. Lud Słowiański IV. 115 B. fig. 11. Zasiąg zaprzęgu w Polsce ok. r. 1875.

Zasięgi nazw związanych z komunikacją

DEJNA K. — op. cit. str. 43, 45. Nazwy wiadra, części wozu.

MAŁECKI M., NITSCH K. — op. cit., mapy: 119—153, 337—340. Nazwy: części wozu, taczek, sań i części sań, jarzma i jego części, snoz, ścieżki, pyrci (ścieżki górskiej), drogi szosy.

TARNACKI J. — op. cit. mapy: 99—119. Nazwy: kierownika u wozu, rozwory, skrętu u wozu, dennicy, drabiny, kłonicy, tradynki, obręczy na kole, nosów u sań, namorożni, lejców, uzdeczki, wędzideł, kiszki w chomącie, jarzma, przywoi, łódki i jej części, łyżew, szczudeł, kładek.

Obróbka surowców

GAJEK J. — op. cit. str. 88, mapa 11. Zasięgi handlowe ważniejszych ośrodków ceramicznych na Podolu.

MAŁECKI M., NITSCH K. — op. cit., mapy: 7, 8, 78—83, 114 — 118, 454, 458. Nazwy: stuchy (snopka lnu postawionego do suszenia), rafy szczotki do lnu, kołowrotka, przęślicy, kloca i miejsca do rąbania drzewa, siekiery, świdra, młota drewnianego, żelaza.

MOSZYŃSKI K. — Kultura ludowa Słowian. I., str. 307, mapa 11. Typy przęślicy.

— j. w., str. 326 mapa 12. Prymitywne techniki tkackie w Polsce.

PASTUSZENKO S. — op. cit. mapa 5. Nazwy nafty.

TARNACKI J. — op. cit. mapy: 66—73, 145. Nazwy związane z obróbką surowców: nowoju, bideł, potaku, trzpionka, przęślicy, topora, toporzyska, paździerzy.

Sprzęty

DEJNA K. — op. cit. str. 44, mapa 4. Nazwa szafki na naczynie.

MAŁECKI M., NITSCH K. — op. cit. mapy: 55—60. Nazwy: ławki, szuflady w stole, łóżka, pościeli, prześcieradła, łóżka w stajni.

TARNACKI J. — op. cit. mapy: 43, 94—98. Nazwy: siennika, kufra, łóżka, stołka, kołyski, połu.

Odzież

CHOLEWA M. C. — Stroje ludowe Ziemi Sądeckiej. Lud XXXVI. str. 272. Zasięg grup etnicznych i typów stroju.

MAŁECKI M., NITSCH K. — op. cit. mapy: 375—380, 382—401. Nazwy: rodzai płótna, płachty, bielizny, kołnierza koszuli, ubrania, materiału na ubrania, spodni luźnych, górskich spodni wełnianych (obcisłych), parzenicy, kamizelki, serdaka, guńki (cuchy), guni, guzików, kapelusza, chustki na głowę, fartuszka do pasa, spodnicy, chodzenia boso, kierpców skórzanych i sukiennych, butów sukiennych, bucików, nart.

MOSZYŃSKI K. — op. cit. 397 mapa 13. Zasiąg chamełki.

REINFUSS R. — Pogranicze krakowsko-góralskie. Lud XXXVI. str. 245 mapa 2. Ubiory ludowe na pograniczu góralsko-krakowskim.

TARNACKI J. — op. cit. mapy: 23—42, 45. Nazwy: czapki, daszka u czapki, kimbałki, siermięgi, bluzki kobiecej, spódnicy, fartucha, spódnicy zimowej, przyramek, ćwikli, mankietów, spodni, nogawek, paska u spodni, butów, cholew, zelówek, obcasów, łubów u butów, chodaków, płachty.

C. Kultura duchowa

Zagadnienia dotyczące wiedzy ludu

MAŁECKI M., NITSCH K. — op. cit. mapy: 231 — 264, 406, 206 — 208. Nazwy części ciała i chorób ludzi i zwierząt: skroni, zmarszczek, źrenicy, powiek, brwi, rzęs, łez, szczęki ludzkiej, zębów, faworytów, grdyki, kości grzbietowej, biodra, bark, ramienia, pięści, garści, paznokci, płuc, wnętrzności, uda, łydki, chudego, grubego, periodu u kobiety, dławienia się, niedorozwiniętego fizycznie i umysłowo, zezowatego, brzucha, nosacizny, zołz, żąbża, dławienia się, kataru, kaszlu, suchot, ruptury, ospy, świerzbu.

MOSZYŃSKI K. — Atlas kultury ludowej w Polsce. Z. I—III. (Kraków, 1934—36). Zeszyt I. Nr 2—5, Zeszyt II. Nr 1—3, Zeszyt III. Nr 1—3. Zasięgi typów powiedzeń dotyczących Nowego Roku, nazw Plejad, nazw gwiazdy wieczornej, nazw nowiu, nazw zanikającego księżyca, nazw pasa Oriona, nazw mlecznej drogi, belemnitu jego nazwy i interpretacji, typów przekonań co do dwugatunkowości borsuka, wierzeń o przyczynie choroby dzieci, „pleśniawki", typów nazw określających „pleśniawki".

Nazwy dotyczące meteorologii

MAŁECKI M., NITSCH K. — op. cit. mapy: 341—361. Nazwy: wiatru kręcącego się wkoło, deszczu, kropli, ulewy, słoty, piorunu, tęczy, śniegu, zadymki, szronu, śrysu (drobnego lodu płynącego), gradu, wschodu słońca, zorzy, południa, ostatniej kwadry księżyca, tygodnia, dzisiaj, wiosny, dawniej.

Zasięgi nazw roślin

MAŁECKI M., NITSCH K. — op. cit. mapy: 291—309. Nazwy: jeżyn, krzaków czarnych jagód, poziomek, szczawiu, piołunu, fereczyny, grzybów, grzybów prawdziwych, huby drzewnej, drzewa rosnącego, jesionu, klonu, topoli, jarzębiny, czeremchy, czereśni, leszczyny, sosny, jodły, modrzewia, liści drzew szpilkowych, szpilek opadłych, kory, rdzenia drzewa, pestki, owocu buka.

NITSCH K., MROZÓWNA E. — Mazowieckie wyrazy przyrodnicze. Lud Słowiański II. A. str. 197. Nazwa: sokora (populus nigra); jodła (picea exelsa).
— j. w.,I A. str. 245. Nazwa: gryka, (polygonum fagopyrum).
— j. w., II. str. 92 A. Nazwa: chaber (centaurea cyanus).

NITSCH K. — Jodła, świerk, smrek, z mapą. Lud Słowiański. II A. str. 206.

TARNACKI J. — op. cit. mapy: 134—136, 139, 140, 147—155. Nazwy: grzybów, gąsek, czerwonki, kwiatów, kiści, sporyszu, pokrzywy, chabru, ostu, rdzenia, latorośli, igły u sosen, korzeni głównych u sosen, gąbki.

Nazwy zwierząt

MAŁECKI M., NITSCH K. — op. cit. mapy: 212—230. Nazwy: samca sarny, lisa, borsuka, tchórza, nietoperza, bociana, zięby, kukułki, węża, żmii, żaby rechoczącej, pchły, pluskwy, muchy, pszczoły, mrówki, chrabąszcza, gąsienicy, motyla.

NITSCH K. — Z geografii wyrazów polskich. Rocznik slawistyczny VIII. str. 70, 75, 87. Nazwy: wilgi, nietoperza, koguta.

PASTUSZENKO S. — Mazowieckie (i ruskie) cechy dialektyczne między dolną Wisłoką, a dolnym Sanem. Lud Słowiański. I A. str. 139, mapa 5. Dialekty między Wisłoką a Sanem. Nazwy: piejak, sar, gais (rogacz).

TARNACKI J. — op. cit. mapy: 172—179. Nazwy: koguta, kreta, szczura, nietoperza, ropuchy, szczupaka, pluskwy, robactwa.

Życie religijne

MAŁECKI M., NITSCH K. — op. cit. mapy: 13—19, 457, 458. Nazwy: parafii, proboszcza, ołtarza, ambony, konfesjonału, spowiadania się, procesji, na mszę w wilię, kazania.

Wierzenia

MOSZYŃSKI K. — Atlas kultury ludowej w Polsce. Zeszyt I, mapa 6, 7. Zeszyt II, mapa 6, 7. Zeszyt III, mapa 5, 6, 7. Zasięgi: wierzeń o duszy ludzkiej w postaci ptaka, wierzeń o demonie zwanym południca, o demonie zwanym rusałka, nazwy i interpretacji demona sporzącego, wierzeń o demonach i istotach demonicznych zabijanych przez piorun, wierzeń o człowieku zabitym przez piorun, wierzeń i nazw demonów porywających i odmieniających niemowlęta.

Wróżby

MOSZYŃSKI K. — op. cit. Zeszyt I. mapa 8. Zeszyt II. mapa 4, 5. Zasięgi: wróżenia ze śledziony wieprzowej, z łyżek, jednej z wróżb ze ziół w dniu św. Jana.

Sztuka

DYNOWSKI W. — Barwne kufry chłopskie z okolic Wileńszczyzny i Polesia (Wilno 1934). Zasięgi typów skrzyń.

MAŁECKI M., NITSCH K. — op. cit. mapy: 279—283, 386, 412, 432. Nazwy: skrzypiec, dud, organek, tańczenia, obyrtania się, ozdób wyszywanych na spodniach, koloru czerwonego, koloru niebieskiego.

MOSZYŃSKI K. — op. cit. Zeszyt III, mapy: 9, 10. Zasiąg dud. Zasiąg nazwy dudy.

D. Kultura Społeczna

Rodzina

MAŁECKI M., NITSCH K. — op. cit. mapy: 24—27, 29—30. Nazwy: rodziny, dziadka i babki, córki, synowej, ojca chrzestnego, rodziców chrzestnych.

OBRĘBSKA A. — Stryj, wuj i swak w dialektologii i historii języka polskiego. (Kraków 1929).

Gromada

MAŁECKI M., NITSCH K. — op. cit. mapy: 4—6, 28, 31—35, 417—419, 434, 435. Nazwy: wójta, gazdy, sąsiada, wdowy, jak się mówi do starszej kobiety, małego chłopca, dziewczyny mającej nieślubne dziecko, nieślubnego dziecka, sławy, zarozumiałego (hyrny), innego, otroka, pachołka.

Obrzędy

MAŁECKI M., NITSCH K. — op. cit. mapy: 20—23. Nazwy: śmierci, trumny, cmentarza, wesela.

Zwyczaje doroczne

FISCHER A. — Zwyczaje żniwiarskie w Polsce. Lud Polski (Lwów 1925), mapa A. Bachmana opracowana wdł. J. St. Bystronia. Rozmieszczenie nazw uroczystości pożniwnej w Polsce.

MAŁECKI M., NITSCH K. — op. cit. mapy: 33, 277, 278, 310. Nazwy: kolędników, żniw, uczty i zabawy po żniwach, choinki.

MOSZYŃSKI K. — op. cit. Zeszyt II, mapy: 8, 11, 12. Zeszyt III, mapa 8. Zasięgi: rodzajów roślin zatykanych zwyczajowo na św. Jana w strzechę ściany, zwyczaju wiosennego obchodzenia wsi z ptakiem (kurem), zwyczaju obchodzenia wsi z zielonym drzewkiem lub gałęzią, wierzeń o żywiołach i istotach zapraszanych na wigilię Bożego Narodzenia.

SEWERYN T. — Z żywym kurkiem po dyngusie. (Kraków 1928), str. 16. Zasiąg zwyczaju chodzenia z żywym kurkiem po dyngusie.

W podanym zestawieniu materiałów kartograficznych włączyłem świadomie jako materiały „etnograficzne" —materiały językowe, a mianowicie izoglosy, zgodnie z zasadą wyrażoną poprzednio, że trudno jest w badaniach przeprowadzić granicę między wyrazem, a jego nazwą i to nie tylko w kulturze materialnej, ale i duchowej oraz społecznej. Zasady tej trzymał się również K. Moszyński; na 29 ujęć kartograficznych dziesięć posiada wyraźnie charakter izoglos. K. Moszyński podkreśla, że często sama nazwa zjawiska kulturowego jest jego interpretacją: „W Atlasie ograniczam się do podania ważniejszych wiadomości, głównie tyczących się pochodzenia nazwy i zasięgu tradycji o danym demonie"[34], a dalej: „Między nazwą, a „interpretacją" zbyt ścisłej różnicy nie robimy, ponieważ niejednokrotnie dane na to nie pozwalały"[35]. Należy więc zmierzać do wykreślania nietylko zasięgów rozmaitych zjawisk kulturowych, a więc form narzędzi, technik pracy, zwyczajów, obrzędów, wierzeń i wyobrażeń, ale również na jednym planie traktować zasięgi rozmaitych typów nazw. Zgodności względnie rozbieżności mię-

---

34) MOSZYŃSKI K. — op. cit. z. 2, Nr 6.

35) MOSZYŃSKI K. — op. cit. z. 3, Nr 2.

dzy typami nazw i rzeczy nie mogą być rezultatem przypadku, muszą się tłumaczyć względami historyczno-przestrzennymi.

Dialektologiczny materiał leksykalny zebrany z obszaru całej Polski, jak to wykazują cytowane prace K. Nitscha, J. Czekanowskiego posiadają zasięgi, które wyraźnie odpowiadają dawnym zespołom plemiennym. W świetle współwystępowania rozmaitych wyrazów na określonych obszarach rysują się pewne centra kulturowe: pomorskie, wielkopolskie, mazowieckie, małopolskie i śląskie, oraz znaczą się szlaki wpływów obcych.

Szczupły stosunkowo materiał ściśle etnograficzny, odnoszący się do kultury materialnej i duchowej, ujęty kartograficznie daje również zespoły zasięgów, odcina się Pomorze od Wielkopolski i Mazowsza właściwego. Szczególnie wyraźnie zaznacza się centrum mazowieckie i jego wypustki ku północy, północnemu wschodowi i zachodowi. Jeszcze wyraźniej rysuje się w świetle zasięgów kultury duchowej jądro małopolskie i jego ekspansja. Takie same spostrzeżenia odnoszą się do Wielkopolski, obszarów północno-wschodnich, wołyńskich i małoruskich. Materiały dotychczas zebrane wymagają syntetycznego opracowania, jest to konieczne tym bardziej, że wyniki te utorować powinny nowe szlaki w pracach nad atlasem.

VI. Zadania polskiego atlasu etnograficznego

Po omówieniu genezy i dorobku europejskiej i polskiej etnogeografii, należy zdać sobie sprawę jakie zadania stoją przed zamierzonym dziełem. Określenie celu atlasu warunkuje w znacznej mierze dobór metod i schemat organizacji pracy.

Zadaniem Polskiego Atlasu Etnograficznego jest:

1) uporządkowanie w układzie przestrzennym etnograficznych materiałów opublikowanych oraz ustalenie i uzupełnienie braków przy pomocy ankiety i badań terenowych. Łączy się to z krytyką źródeł.
2) Wykreślenie możliwie najdokładniejszych zasięgów ważniejszych zjawisk kultury materialnej, duchowej i społecznej.
3) Ustalenie stopnia współzależności między zasięgami dialektologicznymi, a etnograficznymi.
4) Określenie tendencji do wspólnego występowania zjawisk kulturowych na określonych obszarach oraz wyanalizowanie zespołów kulturowych typowych dla pewnych obszarów i grup etnicznych.
5) Wykazanie jakie zespoły kulturowe będące rezultatem dawnych stosunków plemiennych, są typowe dla polskich grup etnicznych.
6) Wykrycie takich zespołów zjawisk, które są właściwe tylko polskiej kulturze ludowej, a więc występujących tylko na obszarze Polski etnicznej.
7) Porównanie zasięgów z inwentarzem kulturowym innych ludów (na mapach pomocniczych) oraz wykrycie zjawisk wspólnych całej Słowiańszczyźnie i pokrewieństwa ze światem: bałtyckim, germańskim, irańskim, indoeuropejskim, ugrofińskim i turkotatarskim. Uchwycenie zjawisk wspólnych całej cywilizacji zachodnio-europejskiej.
8) Opracowanie kartogramów ważniejszych zjawisk geograficznych, celem zbadania współzależności zasięgów kulturowych od środowiska geograficznego zoo i phytogeograficznego. W związku z tym należy się również liczyć z dorobkiem geografii historycznej.

9) Opracowanie kartografii etnohistorycznej. Chodzi o ustalenie zależności zasięgów etnograficznych od granic politycznych i administracyjnych, fal osadniczych, szlaków komunikacyjnych, handlowych, oddziaływania ognisk handlowych, cywilizacyjnych itp.

10) Na koniec zadaniem P. A. E. jest uchwycenie przemian i dynamiki kultury ludowej w ciągu ostatniego półwiecza. Jest to możliwe przy kartograficznym ujęciu, powstania, rozszerzenia i zanikania zjawisk. Podstawą do tego jest materiał etnograficzny, pochodzący z różnych czasów, możliwe jest również wykorzystywanie źródeł archiwalnych. W przyszłości należałoby zmierzać do opracowania kart ilustrujących, zasięgi poszczególnych zjawisk w rozmaitych przekrojach czasowych.

Jest rzeczą zrozumiałą, że ani redakcja P.A.E., ani jej dalsi i bliżsi współpracownicy nie będą mogli przez długie lata rozwiązać wielu z wymienionych problemów, przystępując jednakże do organizacji atlasu redakcja musi się liczyć z ich istnieniem i zmierzać przez dobór zagadnień do ich oświetlenia.

VII. Obszar polskiego atlasu etnograficznego

Wyszczególnione poprzednio cele atlasu odgrywają zasadniczą rolę przy określaniu obszaru Polskiego Atlasu Etnograficznego. Musi on być dostatecznie duży, aby mogły wystąpić rubieże kulturowe i aby można było uchwycić jak największą ilość zasięgów zjawisk kulturowych, występujących w polskim zespole. Wielkość obszaru powinna gwarantować możliwość ujęcia kierunków promieniowania kultury polskiej oraz wpływów obcych i związków polskiej kultury ludowej z sąsiadami. Te jedynie postulaty mogą być brane pod uwagę przy określaniu obszaru; wszystkie zaś inne względy nie mogą mieć na to wpływu.

Konsekwencją takiego stanowiska, jest zasada, że obszar P. A. E. nie może ograniczać się ani do granic państwowych ani do granic etnicznych, a ściślej mówiąc etnograficznych, gdyż to pozbawiłoby nas możliwości historycznego spojrzenia na dzieje kultury ludowej, tak na Ziemiach Odzyskanych, jak i na ziemiach leżących na wschód od Bugu. Polskie granice państwowe zbyt często i na zbyt wielką skalę ulegały wahaniom, aby mogły stanowić oparcie dla perspektyw historycznych w ujęciu przestrzennym. Takie ograniczenie obszaru atlasu, dałoby jedynie obraz zasięgów będących rezultatem młodszych procesów kulturowych: starsze warstwy okazałyby się zbyt mało zróżnicowane.

Wejdą tu więc następujące obszary etniczne: t.zw. Ziemie Odzyskane, a więc dawne obszary Pomorzan, Lubuszan, Łużyczan, (Żarowian), Dziadoszan, Bobrzan, Ślęzan i Opolan, obszary zgermanizowane i zasiedlone w ciągu XVIII, XIX i XX wieku żywiołem germańskim, a obecnie polskim.

Zwarty obszar etniczny Polski o wyraźnie ustabilizowanej strukturze etnicznej i kulturalnej: Kaszubi, grupy Pomorskie, Wielkopolanie, Kujawiacy, Mazurzy, Małopolanie, Sieradzanie, Łęczycanie, Ślęzanie.

Pogranicze polsko - małoruskie obejmujące obszar: Łemkowszczyzny, Bojkowszczyzny, Huculszczyzny, Podola, Opola, Wołynia z wyraźnym nawarstwieniem wołoskim w pasie Karpat. Pogranicze polsko-poleskie i polsko - białorusko - bałtyckie, obejmujące dawne ziemie Prusów, Jadźwingów, Litwinów z wyraźnie zaznaczającymi się wpływami ugro-fińskimi.

Zastosowanie ściśle rzeczowych kryteriów nakazuje włączyć w obszar atlasu ziemie: po Odrę i Nysę jako słowiańskie w X wieku, rubież czesko-słowacką, bez której nie byłaby zrozumiała etnograficzna struktura Śląska i Karpat, oraz ziemie przygraniczne na wschodzie, idąc dolnym biegiem Prypeci, odźwierciedlą one bowiem zasięgi wpływów mało-i białoruskich, a dalej zasięgi elementów bałtyckich, ugrofińskich i wpływów nadczarnomorskiego stepu. O konieczności zastosowania takich zasięgów świadczy dorobek etnogeograficzny K. Moszyńskiego, wskazujący wyraźnie, że przez tereny te przebiegają najciekawsze zasięgi zjawisk przynależnych do rozmaitych kultur, jest to bowiem w Europie wschodniej najważniejsza rubież.

Przyjęcie takiego obszaru etnicznego jako podstawy P. A. E. gwarantuje możliwości uchwycenia szerokiej skali wzajemnych oddziaływań kulturowych rozmaitych kultur w różnych epokach, natomiast stwarzać będzie szereg trudności przy zbieraniu materiału.

Zbieranie materiałów przy pomocy ankiety nie może objąć obszarów wschodnich, na t. zw. zaś Ziemiach Odzyskanych, skutkiem gwałtownych przesunięć ludności, wyniki jej będą problematyczne. Literatura i materiały niemieckie już opublikowane z tych obszarów nie są obiektywne, materiały zaś z obszarów wschodnich są niewystarczające.

VIII. Źródła materiałów P. A. E.

Opracowanie atlasu, wartość jego przyszłych osiągnięć zależy przede wszystkim od ilości i jakości materiału, to też musi on pochodzić z możliwie dużej ilości równomiernie rozsianych punktów informacyjnych, musi być porównywalny.

Rozstawienie punktów informacyjnych nie powinno średnio przekraczać odległości 20 km, miara ta nie jest przypadkową. Człowiek żyjący w środowisku wiejskim nawiązuje stosunki sąsiedzkie, rodzinne, handlowe w promieniu nie większym niż 10—20 km, w tym też promieniu orientuje się doskonale w przestrzeni i stosunkach ludzkich, kształtuje się jego znajomość i wyobrażenia o świecie. Dalsze wyprawy są dorywcze i nie odgrywają już tej roli kształtującej indywiduum ludzkie; wszystko co leży poza tym zasięgiem jest już poniekąd obczyzną. Nie wchodzą tu oczywiście w rachubę robotnicy sezonowi, handlarze końmi, obraźnicy, handlarze ceramiką lub włóczący się żebracy wioskowi. Odległość 20 km podyktowana jest ruchliwością jednostek roznoszących i przynoszących do swego środowiska nowe elementy i nowe bodźce, co określa ramy zmienności kulturowej. Takie określenie gęstości sieci punktów informacyjnych oznacza w praktyce konieczność wyznaczenia 800—900 stanowisk możliwie stałych. Niemiecki atlas „*Atlas der deutschen Volkskunde*" posiadał ok. 23.000 pkt. informacyjnych[88]). Nie jest jednak rzeczą prawdopodobną, aby przy takiej ilości materiałów możliwa była kontrola oraz krytyka ich wiarogodności. Ta przesadna dokładność wcale nie daje rękojmi ścisłości. Aby uściślić zasięgi przestrzenne rozmaitych zjawisk oraz skontrolować wiarygodność materiałów liczyć się raczej należy z terenowymi badaniami sprawdzającymi.

Drugą troską nie mniej ważną jest sprawa jakości materiału, musi to być materiał wiarygodny, ścisły, dający się ze sobą porównać. *Gillie-*

---

[88]) RÖHR E. — Die ersten Kartenreihen des Atlas der deutschen Volkskunde. Folk. I. zesz. Leipzig, 1937.
SCHLENGER H. — Methodische und technische Grundlagen des Atlas der deutschen Volkskunde. Berlin 1934. (Deutsche Forschung. Zesz. 27).

ron, Edmont, a przede wszystkim *Dauzat*[37]), jako naczelny postulat metodyczny wysunęli sprawę *porównywalności* materiału i uznali, że właściwie materiał winien zbierać w jednym regionie, jeden tylko badacz. Stanowisko to poddał słusznej krytyce W. J. Doroszewski[38]), gdyż w rzeczywistości zasada ta wcale nie eliminuje subiektywnych momentów w obserwacji lecz raczej ją potęguje. W zakresie etnografii realizacja atlasu przy zastosowaniu tej metody, musiałaby ulec ponownej zwłoce na 20 lat. Jeśli więc atlas ma się stać sprawą aktualną w naszym pokoleniu, jego realizacja zaś kwestią najbliższych lat, to należy stwierdzić, że redakcja powinna wykorzystać wszystkie możliwe źródła materiałowe, a wartość ich podnieść poprzez dokładną krytykę.

Istnieje możliwość korzystania w pracach atlasowych z następujących źródeł: z materiałów już opublikowanych, muzealnych zbiorów prywatnych, z materiałów i prac nieopublikowanych, materiałów archiwalnych i z materiałów ankietowych stałej sieci korespondentów P. A. E. oraz z materiałów ze sprawdzających badań terenowych.

Jedną z głównych podstaw atlasu stanowią materiały publikowane; wady tego materiału są jednak poważne — nie dają one równomiernego obrazu całego obszaru. Małopolska, Karpaty, Śląsk, Polesie i Pomorze są opracowane stosunkowo dokładnie, inne zaś ziemie jak np. Wielkopolska, Mazowsze, Mazury Pruskie świecą niejako białą plamą.

Materiały drukowane nie obejmują również równomiernie wszystkich działów kultury, dotkliwe braki dają się odczuć zwłaszcza w kulturze materialnej, mści się tu brak planowości i gonitwa za zjawiskami wyjątkowymi i egzotycznymi, co zresztą jest rezultatem historii i stanu etnografii w Polsce. Opublikowany materiał zebrany jest przez rozmaitych autorów, którzy mieli różny stopień wykształcenia w zakresie etnografii i nauk pokrewnych, powoduje to nierówną wartość materiału pod względem stopnia wierności zapisu. Przekonały o tym dobitnie doświadczenia K. Moszyńskiego przy redagowaniu Atlasu Kultury Ludowej w Polsce.

Równie niekorzystnym momentem jest ten fakt, że materiał pochodzi z rozmaitych czasów na przestrzeni kilkudziesięciu lat; skoro zaś kartogram atlasu ma być zdjęciem pewnego obszaru w określonym czasie, to trzeba przyjąć z góry, że jest to materiał trudny do porównania. Stwarza on jednak możliwość opracowania dodatkowego, pomocniczego, starszych przekrojów czasowych, a tym samym możliwość uchwycenia dynamiki zjawisk w ostatnim stuleciu.

---

[37]) DAUZAT — La geographie linguistique, Paris. Flamarion 1922.

[38]) Op. cit. Prace Filol. XIV. 154 i in.

Mimo tych niedoskonałości, istnienie bogatej literatury ułatwi kontrolę wiarygodności odpowiedzi ankietowych i pozwoli na taki dobór tematów atlasu, po którym można się spodziewać wyraźnych i ciekawych zasięgów.

Najwięcej kłopotu sprawia konieczność możliwie pełnego wyzyskania literatury, co przy chronicznym braku indeksów w czasopismach i pracach monograficznych, oraz stanie bibliografii nie jest łatwym zadaniem. Wymaga to zorganizowania w ramach P. A. E. prac indeksowych i bibliograficznych. W związku z tym XXII Walne Zgromadzenie Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego uchwaliło postulat podjęcia przez poszczególne Zakłady Etnografii i Etnologii prac nad wykonaniem indeksu na zasadach jednej instrukcji.

Wyzyskanie materiałów opublikowanych wymaga ustalenia pewnych zasad. Istnieją dwie możliwości rozwiązania problemu, albo redakcja ustali listę publikacyj i dzieł stanowiących podstawę dla całego atlasu, tak jak to uczyniła redakcja „*Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*", albo każde zagadnienie oprze się na *ad hoc* sporządzonej bibliografii. Rozwiązanie pierwsze ma tę zaletę, że pozwoliłoby na ustalenie określonej ilości punktów informacyjnych i odciążyłoby wydawnictwo atlasu od ciągłego powtarzania wykazów bibliograficznych. Wady zaś polegają na tym, że poszczególne ustalone punkty informacyjne i pozycje bibliograficzne obejmują przeważnie jedno lub kilka zagadnień z jednego tylko działu kultury ludowej. Sztywność ram jednego generalnego wykazu nakazuje raczej przyjąć drugi sposób rozwiązania trudności, wymaga to jednak znowu ustalenia kolejności zagadnień, tak by możliwe było opracowanie bibliografii każdego z nich.

Opracowanie bibliografii poszczególnych zagadnień, wchodzących w skład kolejnych zeszytów P. A. E. będzie czynnością wstępną. Drugi etap, to krytyczne opracowanie samego materiału. Celem osiągnięcia porównywalności danych należy każdą pozycję bibliograficzną, a raczej każdą miejscowość traktować tak, jak punkt informacyjny stałej sieci korespondentów P. A. E. Odpowiedzi członków korespondentów będą niewątpliwie miały wspólne piętno, a tym samym będą w dużym stopniu porównywalne. Chodzi więc o to, aby materiał czerpany z literatury sprowadzić nie jako do wspólnego mianownika, tj. do założeń ankiety. Rozpisywanie materiału na formularzach ankiet nie musi być traktowane jako praca mechaniczna, gdyż celem jej jest krytyka i kwalifikowanie materiału. Ustalenie wiarygodności i stopnia ścisłości, a dalej podporządkowanie każdego faktu zasadom morfologii wymaga pełnego przygotowania etnograficznego, znajomości metod porównawczych. Pracę tę musi więc wykonywać autor kartogramu, gdyż to jedynie może zagwarantować wartość całego opracowania.

Ważną grupę źródeł stanowią muzea, zbiory prywatne i archiwa rękopiśmienne prywatne i publiczne. Sprawa wyzyskania zbiorów muzealnych dla prac P. A. E. nie jest zamierzeniem łatwym, gdyż dotychczas nie posiadamy wyczerpujących wykazów regionalnych muzeów, ani opublikowanych inwentarzy. Objazd licznych placówek w tym stanie rzeczy, celem zdobycia materiałów byłby niejednokrotnie marnowaniem czasu i zasobów redakcji. Na pisemny apel P. T. L. w sprawie współpracy kierowników muzeów i kustoszów przez nadsyłanie inwentarzy działu etnograficznego do opublikowania, odpowiedziało niewiele osób. Nie udało się również dotrzeć do Naczelnej Dyrekcji Muzeów, ani też nie otrzymała redakcja odpowiedzi na skierowane w tej sprawie pisma. Nie mniej P.T.L. doceniając znaczenie tej współpracy będzie nadal usiłowało nawiązywać kontakty z kierownikami muzeów, oraz dążyć do publikowania inwentarzy muzealnych. Za koniecznością tych poczynań przemawiają nieodwracalne straty, jakie poniosła nauka na skutek ostatniej wojny, straty te byłyby nieporównanie mniejsze gdybyśmy posiadali opublikowane szczegółowe inwentarze muzeów polskich.

Trzecią grupę źródeł stanowią prywatne zbiory, niewydane rękopisy (np. Seweryna Udzieli, O. Kolberga i in.), nieopracowane materiały zbierane przez rozmaitych regionalistów i ankiety będące własnością zakładów, seminariów, instytutów i towarzystw naukowych. Jest rzeczą redakcji przeprowadzenie inwentaryzacji tych źródeł i sporządzenie o ile to możliwe odpisów z zagwarantowaniem praw autorskich. Przystosowanie tych materiałów do zadań P.A.E. wymaga takich samych zabiegów, co i korzystanie z literatury opublikowanej, a więc przede wszystkim krytycznego rozpisania na formularzach ankietowych.

Czwarta grupa źródeł, to materiały rozmaitych archiwów historycznych; będą tu należały materiały wydane lub dotąd nieopracowane; staną się one w przyszłości podstawą etnografii historycznej — najbardziej zaniedbanego działu etnografii. Stan obecny nie pozwala spodziewać się w najbliższych latach poważnych osiągnięć na tym polu, w tej dziedzinie etnografia pozostaje daleko w tyle za dialektologią historyczną, jakkolwiek i ta ostatnia również daleka jest od ujęć syntentycznych. Nie mniej trudno jednak rezygnować z tak kapitalnego zagadnienia, jak wykreślenie bodaj niektórych zasięgów zjawisk w rozmaitych epokach. Pozostaje więc jedyna droga przygotowania materiałów etnograficzno-historycznych w rozmaitych archiwach.

Najważniejszym jednak źródłem materiałów P.A.E. będą odpowiedzi stałej sieci korespondentów. Cechą ich dodatnią będzie to, że:

1. zilustrują stan kultury ludowej w pewnym określonym czasie, czyli że będzie to materiał porównywalny;

2. będą posiadały walor ilościowy, poręczający możność wzajemnej kontroli;
3. będzie on pochodził z punktów równomiernie rozmieszczonych na całym obszarze Polski.
4. będzie jedyną serią materiałową zbieraną planowo na podstawie przemyślanej ankiety.

Wady ankiet są dostatecznie znane i nie warto ich tu rozpatrywać, dodać jednak należy, że odpowiednia konstrukcja ankiet, możliwość porównywania tego materiału, oraz badania sprawdzające zmniejszą wydatnie ewentualne niedociągnięcia.

Sprawdzające badania terenowe są również źródłem materiałowym i to bardzo ważnym, powiedziałbym najwyższej klasy. Materiały źródeł poprzednio wymienionych rozpatrzone krytycznie i naniesione na kartogramy dadzą dopiero przybliżone i prowizoryczne zasięgi pewnych typów i odmian faktów kulturowych. Dopiero badania sprawdzające prowadzone na szlakach tych prowizorycznych zasięgów przez wyszkolonych etnografów, mogą dać ścisły obraz, oraz rozstrzygnąć rozmaite wątpliwości powstałe przy krytyce materiałów.

IX. Organizacja stałej sieci korespondentów P. A. E.

Po przez stałą sieć korespondentów nie należy rozumieć jedynie stałego zespołu ludzkiego, gdyż ten jest z natury rzeczy zmienny; przeniesienia, choroby, przepracowanie itd., są czynnikami nieuniknionymi podważającymi „stałość" sieci. Atlas musi operować jednostkami nie podlegającymi takim zmianom — to też tym stałym elementem może być tylko określony obszar, jednostka przestrzenna obsługiwana co najmniej przez jednego korespondenta. Zgodnie z założeniami wyrażonymi w poprzednim rozdziale, licząc się z możliwościami praktycznymi, taka stała jednostka powinna liczyć 400 km², to zn. powinien to być kwadrat o boku wynoszącym 20 km. Pokrywszy określony już obszar atlasu kwadratami o powyższych wymiarach otrzymujemy 2340 sekcyj, z czego na obszar leżący w granicach państwa wypada 832 sekcyj, to znaczy, że wymaga to zorganizowania co najmniej takiej właśnie ilości członków korespondentów.

Już obecnie każdy zgłaszający się dobrowolnie korespondent zostaje umiejscowiony na roboczym podkładzie 1:1 miliona i otrzymuje sygnaturę danej sekcji, którą reprezentuje i obsługuje. Drugim więc elementem stałej sieci jest zespół korespondentów, od którego zależy ilość i jakość materiałów potrzebnych do realizacji atlasu.

Aby zredukować do minimum znane ujemne strony ankietowania redakcja kładzie duży nacisk na organizację i dobór współpracowników. Korespondent P.A.E. jest z zasady członkiem dobrowolnym, deklarującym swoją współpracę bez jakiegokolwiek nacisku władz, w przeciwnym bowiem razie ankieta byłaby traktowana jako jeden z nowych, uciążliwych obowiązków. Dobrowolność w podpisaniu deklaracji jest równocześnie momentem selekcyjnym, poręczającym zainteresowanie zgłaszającego się dla spraw kultury ludowej i etnografii wogóle.

Drugim czynnikiem jest stałość członka korespondenta, przeprowadzenie tej zasady eliminuje w dużym stopniu przypadkowość na jaką zdana jest ankieta. Gwarantuje to w pewnym stopniu stałość zespołu współpracowników, a co za tym idzie i ciągłość prac. Ta ciągłość podwyższy niewątpliwie jakość materiałów oraz ich przydatność do porównywania. Stałość sieci korespondentów ułatwi sporządzenie charaktery-

styki korespondentów i przeprowadzenie selekcji materiału ludzkiego. Oprócz tego redakcja będzie miała możność podniesienia poziomu poszczególnych członków korespondentów w zakresie etnografii przez specjalną instrukcję, odpowiednio dobraną lekturę oraz specjalne kursy dla poszczególnych regionów.

Po przeselekcjonowaniu odpowiedzi, a tym samym po określeniu wartości poszczególnych korespondentów, redakcja atlasu zamierza stworzyć dwa typy sieci, stały i uzupełniający. Skład sieci pierwszej będzie gwarantował większą wierność i precyzję odpowiedzi, materiały zaś sieci drugiej, uzupełniałyby tylko przestrzennie obraz zasięgów zjawisk kulturowych. Zgodności lub niezgodności w odpowiedziach obu sieci staną się jednym ze środków kontroli wartości materiału.

Z przedstawionego planu organizacji wynika, że stała sieć korespondentów P.A.E. jest układem stałych jednostek przestrzennych tj. sekcyj, z których każda będzie obsługiwana przez jednego lub dwóch członków korespondentów. Na obszarze jednej sekcji może, a nawet powinno być więcej korespondentów. Każdy korespondent otrzyma kilka egzemplarzy ankiet, z których każdą będzie mógł wypełniać w innej miejscowości.

Przyjęcie opisanej organizacji sieci korespondentów wymaga założenia dwu wzajemnie się uzupełniających kartotek: 1) przestrzennej i 2) osobowej (wzory załączono na końcu). W kartotece przestrzennej każda jednostka obszarowa posiada swoją kartę z sygnaturą określającą położenie sekcji na mapie. Na sygnaturę sekcji składa się: litera S, oznaczająca wraz z cyfrą arabską kolejność słupa, oraz litera P, wraz z odpowiednią cyfrą oznaczającą kolejność pasa (np. S^3 P^{16}).

Takiemu mechanicznemu podziałowi obszaru na jednostki obszarowe można zarzucić to, że nie liczy się on z układem etnicznym Polski, z regionalizacją antropogeograficzną. Słuszne te w istocie swojej zarzuty, osłabia fakt, że układ etniczny Polski nie odgrywa tu żadnej roli, gdyż redakcja ankiet jest jednolita, centralizacja zaś przy zbieraniu materiałów, technicznie usprawnia akcję i daje gwarancję, że zebrany materiał będzie bardziej podatny przy porównywaniu i opracowywaniu. Wszystkie zaś ośrodki naukowe mogą wskazywać członków korespondentów, prowadzić propagandę atlasu, szkolić członków korespondentów brać udział w badaniach sprawdzających i uzupełniających oraz współpracować z redakcją.

Przyjęcie takiego schematu organizacji obszaru i korespondentów, uwalnia od oznaczania na mapie punktów informacyjnych cyframi, względnie napisami. Wystarczy odczytać z mapy położenie miejscowości w układzie kwadratowych jednostek obszaru, a indeksy odpowiednio uło-

żone pozwolą z łatwością odnaleźć nazwę miejscowości i nazwisko korespondenta.

Materiały pochodzące z innych źródeł, a na takich atlas będzie się również opierał, zwłaszcza w odniesieniu do terenów leżących poza granicami państwa, zostaną rozpisane i otrzymają sygnaturę przestrzenną, a w kartotece osobowej znajdą się pod nazwiskiem autora danej pozycji bibliograficznej. W kartotece przestrzennej na odwrocie wynotuje się daną pozycję odnoszącą się do obszaru sekcji.

Osobne zagadnienie stanowi sprawa utrzymania stałego kontaktu z korespondentami. Aby zachęcić członków korespondentów redakcja atlasu wraz z zarządem P. T. L., ustali corocznie nagrody za najlepsze ankiety. Wybitniejsi członkowie korespondenci mogą stać się członkami zwyczajnymi Towarzystwa. Członkom korespondentom przysługiwać będzie zniżka przy nabywaniu wydawnictw P.T.L. Dodać tu też należy, że redakcja atlasu ponosić będzie koszta przesyłek pocztowych, druków itp., wszelkie zaś prace pozaankietowe będą honorowane wedle każdorazowej umowy.

X. Ankieta i ankietowanie

W rozdziale o źródłach materiałów atlasu zarysowała się sprawa braków polskiej etnografii, obecny stan jej musi być dociągnięty do wymagań atlasu. Materiały dotychczas ogłaszane są bowiem niekompletne pod względem ilościowym i jakościowym. Uzupełnienie braków mogłoby pójść dwiema drogami: mogłoby oprzeć się na badaniach terenowych, prowadzonych przez wykwalifikowane siły, albo na ankietach. Nie rezygnując wcale z pierwszego sposobu, podkreślić należy, że wyłączne oparcie się na badaniach takich odsunęłoby sprawę atlasu w bardzo odległą przyszłość. Nie mogłyby to być również badania zmierzające do monograficznych opisów pewnych obszarów etnicznych, gdyż wówczas trzebaby postawić pod znakiem zapytania wartość porównawczą materiału, raczej byłoby bardziej celowe ułożenie kwestionariuszy i rozesłanie etnografów w teren. Jeżeliby każdy z nich opracował 5—6 tematów w określonych punktach Polski zostałaby spełniona gillieronowska zasada „jednego badacza", tak gorąco zalecana przez Dauzata. Praktycznie jednak rzecz biorąc, rozwiązanie takie wymagałoby wobec, niewielkiej ilości wykwalifikowanych terenowców, najmniej 4—5 lat, a może i dłuższego czasu. Pomijając względy materialne i techniczne, należy podkreślić, że i taka metoda nie gwarantuje pełnej obiektywności i porównywalności otrzymanych wyników.

Pozostaje więc praktycznie do dyspozycji jedynie metoda ankietowa, ze wszystkimi swoimi wadami i zaletami. Ankietę wykonywać będą rozmaici ludzie o różnym stopniu wykształcenia i rozmaitej zdolności obserwacji, a także o różnym stopniu sumienności w wykonywaniu podjętego obowiązku. Czynnikiem jednak podstawowym, podnoszącym wartość materiału będzie sam kwestionariusz, oraz metoda kontroli wartości odpowiedzi. Dlatego właśnie organizacja ankietowego zbierania materiałów i stała kontrola wiarygodności muszą być zcentralizowane, a konstrukcja rzeczowa i formalna ankiet musi być jednolita i planowa.

Ankieta P.A.E. musi być dostosowana do poziomu umysłowego wyrobionego życiowo i inteligentnego chłopa, mającego zainteresowanie dla spraw kultury ludowej. Nie wyklucza to wcale możliwości badania oraz pogłębiania tematów trudniejszych, nakłada tylko obowiązek jasnego pod

względem stylu i myśli precyzowania pytań. Dobór też wyrazów nie może przekraczać słownictwa mowy potocznej znanego wszystkim warstwom społeczeństwa. Konstrukcje myślowe muszą być zrozumiałe dla korespondenta. Troska o porównywalność materiałów ankietowych dyktuje zasadę jednolitości ankiet t.zn., że do każdego zagadnienia możliwa będzie tylko jedna redakcja ankiety, bez względu na poziom korespondentów i bez względu na obszar. Sprawa ta nie wymagałaby dyskusji, gdyby nie wchodził w rachubę obszar Ziem Odzyskanych. Obszar ten uległ nagłym zaburzeniom etnicznym i jest w okresie stałych migracyj. Warunki więc korespondenta z tego obszaru będą zupełnie różne od warunków, na ziemiach o stałej ciągłości kulturowej, gdzie ankietujący albo sam będzie członkiem badanej grupy, albo oprze się na wypowiedziach ludzi urodzonych w danej okolicy, i zrośniętych z tradycjami środowiska. Obraz zjawisk kulturowych jest tu zwarty, wyraźnie zarysowany, jako rezultat długofalowego działania procesów historycznych.

Na Ziemiach Odzyskanych sytuacja jest bardziej zawikłana. Do roku 1945 ziemie te pod względem etnograficznym przedstawiały obraz dwuwarstwowy. Warstwę dolną, starą i przytłumioną stanowił zespół zjawisk właściwych Słowiańszczyźnie (Pomorze, Ziemia Lubuska, Śląsk, Mazury Pruskie, Prusy Wschodnie). I w tej warstwie również istniały zróżnicowania kulturowe jako rezultat dawnych stosunków etnicznych, podbój jednak i germanizacja tych ziem spowodowała wymieszanie się różnych elementów germańskich (Sasi, Turyngowie, Frankowie) z rodzimymi. Mimo to istnieje możliwość wyodrębnienia składowych elementów słowiańskich, od młodszych — germańskich. Sumiennie prowadzone badania etnograficzne doprowadziłyby do wydzielenia obszaru kultur mieszanych, wykreślenia zasięgów zjawisk, a tym samym do wyjaśnienia genezy poszczególnych składników. Łatwo to nawet odczytać z niemieckiego atlasu *„Atlas der deutschen Volkskunde“*, choć nie był on bezstronny. To jednak, co zostało po burzy wojennej daje obraz jednostronny, są to wytwory kultury materialnej i niektóre z zakresu duchowej (sztuka), natomiast żywioł polski, który tu napłynął z rozmaitych stron, przeważnie z terenów wschodnich, przyniósł ze sobą swój inwentarz kulturowy i to najczęściej reprezentujący wszystkie polskie grupy etnograficzne. Wprawdzie w procesie przesiedlania istniały wyraźne kierunki migracyjne, a więc na ziemie północne, na Prusy i Pomorze nasunęła się migracja z Wileńszczyzny, reprezentująca zespół mazowiecko-białoruski, Śląsk zaś zasiedlił element małopolski z bagażem kulturowym małopolsko-małoruskim, to jednak szła tu również migracja z rdzennego obszaru etnicznego Polski, której ani kierunków, ani rozmiarów ocenić niepodobna. Gdybyśmy mogli bodaj w przybliżeniu ocenić ilościowy udział rozmaitych grup etnicznych na tych ziemiach, moglibyśmy wnioskować

nieco śmielej o przypuszczalnym układzie zjawisk kulturowych na tym terenie.

Zasada jednolitości ankiety w odniesieniu do tych ziem jest raczej niekorzystna. Celem uchwycenia tych ciekawych procesów, należy do ankiety wprowadzić pytania takie, które uściślą każdorazowo metrykę wytworu kulturowego. Korespondent musi dokładnie określić nietylko miejsce, z którego sam pochodzi, ale musi podać skąd pochodzą informatorowie udzielający wyjaśnień. Nazwisko, miejsce urodzenia i wiek, oraz miejsce zamieszkania informatora przed rokiem 1939 powinno się znaleźć każdorazowo obok informacji. Taki system będzie posiadał wartość dodatnią także i na innych obszarach.

Należy sobie również uświadomić, że rzeczywistość kulturowa, którą napływający element polski zastał bywa na niektórych odcinkach przyswajana, na innych eliminowana. Procesowi wrastania w środowisko towarzyszy również powstawanie form przejściowych i tworzenie się nowej struktury etnograficznej. Korespondent stanie tu przed rzeczywistością tak odmienną od tego, co widział w Polsce centralnej, a informatorzy pochodzący z rozmaitych stron będą jeszcze tę rozterkę pogłębiali.

Warunkiem otrzymania wartościowych odpowiedzi jest koncentracja treściowa; jedna ankieta może być poświęcona jednemu zagadnieniu i to możliwie bardzo wąskiemu, nie może być więc ankieta poświęcona tak ogólnemu zagadnieniu jak np. budownictwu, ale tylko jednemu z wielu zagadnień budownictwa. Zarówno ilość stawianych pytań, jak i ich zakres musi być ściśle dostosowany do kolejno opracowywanych szczegółów, takich jak: sposoby węgłowania, typy zaciosów przy łączeniu belek i słupów, sposoby wzmacniania krokwi, plan domu mieszkalnego w rzucie poziomym, umieszczenie paleniska, odprowadzenie dymu, piec piekarski itp.

Każde takie szczegółowe zagadnienie powinno być ujęte w szereg pytań, aby odpowiadający na ankietę był zniewolony do odpowiedzi wyczerpujących, uzupełnionych rysunkiem. Wytyczne, które winny obowiązywać przy konstruowaniu całej ankiety i poszczególnych pytań nie dadzą się ustalić w sztywnych ramach zaleceń, każdy bowiem dział etnografii wymagać będzie nieco innego sformułowania.

Konferencja krakowska po szczegółowej dyskusji przyjęła ogólne ramy ankiety przedstawione przez autora.

Normy te przewidują, że:

1) ankieta będzie miała kształt broszury o wymiarach 14×21 cm i liczyć będzie do 32 stron, całość zaś zostanie zszyta,

2) Strona pierwsza zawierać będzie adres korespondenta, napis firmowy i stałe miejsce na opłatę pocztową. Strona druga zawierać będzie krótki komunikat redakcji wyjaśniający jakiemu zagadnieniu ankietę poświęcono, oraz instrukcję do zbierania materiału. Ta pierwsza kartka będzie przez specjalne pozostawienie szerszego paska do zaklejania równocześnie kopertą całości w momencie wysyłania ankiety. Podobnie jest pomyślana i karta druga, która po oderwaniu kartki pierwszej stanie się kopertą w momencie wysyłania ankiety przez korespondenta do redakcji, to też będzie tam wydrukowany adres redakcji. Strony: czwarta i następne zawierać będą miejsce na opis, rysunek czy naklejanie przedmiotu opisowego, oraz na szczegółowe wynotowanie kto, kiedy, gdzie udzielił odpowiedzi, a także notatkę skąd informator pochodzi.

XI. Podstawy kartograficzne

Określony w VII rozdziale obszar P.A.E., a następnie organizacja sieci korespondentów i technika gromadzenia materiałów narzucają z góry określone możliwości rozwiązania kartograficznego, zwłaszcza jeśli za jednostkę organizacyjną przyjmiemy jednostkę obszaru. W związku z tymi koniecznościami wysuwają się następujące zagadnienia:

1) Zagadnienie formatu atlasu, a tym samym i skali karty atlasowej, karty roboczej i mapek pomocniczych.
2) Zagadnienie takiej organizacji jednostek obszaru, aby zapewniała, przejrzystość i czytelność mapy.
3) Zagadnienie elementów geograficznych na mapie podkładowej.

Sprawa formatu atlasu i jego wymiarów zależna jest od kilku czynników, chodzi bowiem o to, aby całość ze względów praktycznych nie była zbyt wielka i wykonana w skali pozwalającej na naniesienie najważniejszych elementów geograficznych, współrzędnych określających jednostki obszaru oraz wyrazistych znakowań. Chodzi też o dobór łatwo podzielnej skali, podatnej do redukcji i powiększeń.

Za najdogodniejszą należy uznać podziałkę 1 : 2.000.000, przyjęcie jej bowiem stwarza cały szereg dogodności, to też format atlasu wraz z marginesami nie przekroczy wymiarów 55×50 cm. Jednostki obszaru, czyli sekcje będą posiadały wymiar 1 cm × 1 cm (tj. 20 km × 20 km). Znaki graficzne mogą mieć wymiar 1,5 — 2 mm, zabezpieczający w zupełności czytelność.

Podkładowa jednak mapa robocza musi być większa, tak aby końcowe opracowanie kartograficzne zagadnienia na roboczym arkuszu mogło być łatwo fotochemicznie pomniejszone do skali 1 : 2.000.000; wygodniejszą jest niewątpliwie skala 1 : 1.000.000. Wprawdzie przy pomniejszaniu rysunków najbardziej korzystna jest redukcja nie dwukrotna, lecz trzykrotna, ale wymagałoby to albo zbyt dużego podkładu roboczego, albo zbyt małego formatu właściwej karty atlasu. Za przyjęciem określonych poprzednio wymiarów karty właściwej i roboczej przemawiają również względy ekonomiczne.

Prócz tego konieczne jest wprowadzenie do atlasu map pomocniczych ujmujących syntetycznie zasięgi zjawisk kulturowych na obszarze polskim, względnie na obszarach sąsiednich. Mapy te powinny być wykonane w skali 1 : 4 mil., 1 : 8 mil.

Konturowy podkład roboczy, jak też i właściwa karta atlasu będąca zresztą redukcją map 1 : 100.000 z zachowaniem układu kwadratowych sekcji będzie zawierała elementy geograficzne, ułatwiające orientację i lokalizację rozmaitych zjawisk. Muszą się one jednak ograniczyć do koniecznego minimum, w przeciwnym razie mapa stałaby się mało czytelna i nieprzejrzysta. Linia brzegowa, sieć rzeczna rzek głównych i co najwyżej dopływów pierwszo i drugorzędnych, miasta wojewódzkie, oraz ważniejsze historyczne wystarczą do sporządzenia konturu. Z rzek winny być: Łaba, Szprewa, Odra z dopływami — Nysa, Bóbr, Warta, Noteć, Prosna i Odra, Głda, Wisła z dopływami, Osa, Drwęca Wkra, Bug, Narew, Biebrza, Wieprz, San, Wisłoka, Dunajec, Pilica, Bzura, Brda, Czarna Woda, Pasłęka, Pregoła, z Łyną i Węgorapą, Niemen z Wilią i Szczarą, Prypeć ze Słuczą, Ikwą, Styrem, Horyniem, Dniestr z dopływami: Złota Lipa, Seret, Zbrucz, Stryj, Łomnica, Prut z Czeremoszem, z rzek południowego stoku Karpat: Wag, Orawa, Cisa. Jeśli idzie o sieć jezior należy włączyć zbiorniki największe. bagna natomiast dla przejrzystości obrazu należy raczej pominąć. Zagadnienie szczegółowej sieci wodnej oraz bagien zostanie opracowane w zeszycie wstępnym atlasu, obejmującym cały szereg elementów geograficznych, które jako środowisko, miały wpływ na kształtowanie się kultury.

Lista miast obejmowałyby: Augustów, Berlin, Białystok, Brześć nad Bugiem, Budziszyn, Chełm, Chociebuż, Częstochowa, Drezno, Drezdenko, Dynaburg, Elbląg, Gdańsk, Gdynia, Grodno, Kalisz, Katowice, Kielce, Kowno, Kołobrzeg, Kraków, Królewiec, Lida, Lublin, Lwów, Łęczyca. Łódź Łomża, Łowicz, Malborg, Międzychód, Mińsk, Nalibok, Nieszawa, Oliwa, Opole, Olsztyn, Piła, Pińsk, Płock, Poznań, Podwołoczyska, Przemyśl, Równe, Rzeszów, Sambor, Sandomierz, Sieradz, Słupsk, Stanisławów, Suwałki, Tarnów, Tarnopol, Tuchola, Toruń, Warszawa, Wrocław, Wystruć, Żółkiew. Wprowadzenie większej ilości danych geograficznych ze względu na przejrzystość mapy nie jest wskazane.

Zagadnienie rozmiaru, skali i elementów geograficznych karty roboczej, oraz właściwej karty atlasu, nie wyczerpuje wszystkich ważniejszych spraw związanych z zagadnieniem kartograficznym P.A.E., chodzi bowiem także i o to, aby zastosować taki podkład, którvby ułatwiał przejrzyste lokalizowanie zjawisk kulturowych na karcie roboczej, a uwalniał od oznaczania poszczególnych punktów cyframi lub napisami. Punkt bowiem na mapie powinien być łatwo odczytany z indeksu miejs-

cowości na podstawie określonego położenia. Wiąże się to zresztą z przedstawioną organizacją sieci korespondentów i organizacją zbierania i opracowania materiałów.

Doświadczenia niemieckiego atlasu etnograficznego (Atlas der deutschen Volkskunde), własne przemyślenia autora i wyniki konferencji krakowskiej poświęconej P. A. E. wskazują, że jedynym rozwiązaniem jest pokrycie całego obszaru siecią kwadratów, z których każdy odpowiadałby stałej jednostce obszarowej, obsługiwanej przez co najmniej jednego korespondenta. Na podkładzie roboczym czworobok taki będzie miał rozmiar 20 mm × 20 mm, co w rzeczywistości odpowiada wymiarom 20 km × 20 km = 400 km². Każda taka sekcja posiada swoją sygnaturę składającą się z lit. S i cyfry arabskiej oznaczającej kolejność pionowego rzędu, i z litery P z cyfrą określającą kolejność rzędu poziomego. Ponieważ jednak poszczególni korespondenci mieszkają oraz dostarczają informacyj z rozmaicie rozrzuconych w obrębie jednostki obszaru punktów, przeto celem precyzyjnej lokalizacji punktów, należy dla karty zasadniczej przyjąć podziałkę wewnętrzną. Wówczas każdy punkt na mapie da się zlokalizować i określić, przez podanie sekcji oraz pola wewnętrznego, oznaczonego cyfrą rzymską. Odpowiednio skonstruowana kartoteka ułatwi systematyczny układ i kontrolę materiału, a indeksy, odczytywanie mapy.

Sieć pól i sieć sekcyj, stałych jednostek obszaru, wedle przedstawionej koncepcji jest konstrukcją mechaniczną, nieliczącą się z deformacjami wynikającymi z kulistości ziemi z czym liczył sie np. atlas niemiecki, który za podstawę podziału obszaru przyjął sieć południków i równoleżników. Przyjęcie tej sieci powoduje jednak trapezoidalny kształt czworoboków (odstępy 15') i chwiejny obszar jednostki, wahający się od 455 km² — 514 km². Na karcie właściwej i podkładowej w miejsce dziesiętnego układu milimetrowego otrzymalibyśmy układ 2' i 1', co wyraźnie różniłoby sekcje północne od południowych. Jedynym zyskiem byłaby większa wierność podkładu i karty z mapą topograficzną, precyzja ta jednak pociągnęłaby za sobą liczne trudności techniczne, związane z liczebnością materiałów, stwarzałaby możliwości licznych błędów i komplikowałaby w przyszłości statystyczne przeliczenie współzależności. Zresztą wiele z tej precyzji kartograficznej traci się i tak przez stałe deformacje papieru w czasie druku. Przyjęcie takiego układu zgadza się z kwadratowymi sekcjami mapy topograficznej 1:100.000.

Takie też lub bardzo zbliżone opinie wypowiedzieli w tej sprawie profesorowie: E. Romer, S. Leszczycki, R. Galon i Z. Różycki. Prof. Romer pisze:

„Siatka stopniowa i minutowa jest jedyną poprawną siatką geograficzną. Sieć ta ma jeszcze tę zaletę, że jej oczka są nieco większe — w danym wypadku — niż oczka sieci milimetrowej. Ujemną stroną sieci stopniowej w granicach minuty są zmienne wymiary oczek w granicach bardzo subtelnych, ca 1.06—1.23 mm dla boku równoleżnikowego, a ca 1.86 mm dla boku południkowego. Konstrukcja precyzyjnej sieci jest robotą katorżną... przeto zagrażającą możliwością błędów — także kosztami.

Tymczasem mapa etnograficzna należy do typu kartogramów, w której jedną z ważniejszych kwalifikacji jest porównywalność zjawiska na jednostkę powierzchni.

Łatwość przeto konstrukcji takiej mapy podstawowej, jakoteż jednolitość sieci przemawiają zdaniem moim za użyciem kratki milimetrowej. Przypominam, że kratki, stosowane w mapach polowych dla celów artyleryjskich są także nie geograficzne, a kilometrowe"[39]).

Podobne stanowisko zajął również prof. S. Leszczycki: „Jeżeli jednak punktów będzie bardzo dużo, tak iż numery zaciemniałyby obraz mapy i byłyby nieczytelne, wtedy raczej należałoby użyć siatki geometrycznej, niż geograficznej, gdyż w konstrukcji jest ona łatwiejsza, a punkty dadzą się mierzyć łatwiej rozstawem cyrkla"[40]).

Po tej linii idzie również opinia prof. R. Galona: „Stosowanie sieci południków i równoleżników dla oznaczania dowolnych punktów na mapie jest sposobem najściślejszym. Nie wolno jednak wyznaczać położenia danego punktu czy miejscowości (czyli jego współrzędnych geograficznych A i B) tylko przy pomocy linii przeprowadzonych na mapie zgodnie z istniejącą na niej siecią kartograficzną. Albowiem współrzędne geograficzne są ustalane przy pomocy pomiarów astronomicznych. W wypadku zastosowania przez Panów w Atlasie Etnograficznym układu sieci geograficznej mogłaby zaistnieć rozbieżność między położeniem geograficznym ustalonym dla danej miejscowości przy pomocy układu południków i równoleżników na mapie, a rzeczywistym położeniem geograficznym stwierdzonym przez pomiary astronomiczne. Z tego względu oraz w celu unikania zmiennej wielkości pól względem linii siatki lepiej jest zastosować układ linii niezależny od siatki kartograficznej, odniesiony tak jak siatka kilometrowa, do środkowego południka Polski"[41]).

Natomiast prof. S. Z. Różycki uważa za najstosowniejsze przyjęcie gotowego układu współrzędnych prostokątnych stosowanych w mapach W.I.G. w skali 1 : 25 000 i 1 : 100 000. „Należałoby więc narysować układ

[39]) Z listu prof. dr E. Romera.

[40]) Z listu prof. dr S. Leszczyckiego.

[41]) Z listu prof. dr R. Galona.

spółrzędnych według rzutu W.I.G. w skali 1 : 1 000 000, przedłużając go odpowiednio na zachód"[42]). W praktyce układ współrzędnych W.I.G. co 20 km na oznaczenie jednostki obszaru i pomocnych w lokalizacji punktów, co 2 km da identyczny układ co i układ milimetrowy. Ponieważ w pracy za podstawę przy przenoszeniu szczegółów będą służyły właśnie mapy topograficzne 1 : 100 000 W.I.G. słuszną jest rzeczą, aby współrzędne podkładowej mapy roboczej, na której będą wykonywane oryginały uzgodnione były ze współrzędnymi W.I.G.

Omówione zagadnienia natury kartograficznej pozwalają ustalić następujące wytyczne:

1) P. A. E. obejmie obszar między 48° a 55° szerokości geograficznej i 13° a 29° długości geograficznej.
2) mapy będą drukowane w skali 1 : 2 000 000, jako foto-mechaniczna redukcja oryginałów wykonanych w skali 1:1 000 000. Mapy pomocnicze będą opracowane w skali 1:4 000 000 oraz 1:8 000 000.
3) Na podkłady wykonane w kolorze zielonawo-szarym zostaną naniesione elementy geograficzne: linia brzegowa, sieć wodna i linie grzbietów górskich, oraz sieć współrzędnych.
4) Granice sekcyj będą oznaczone linią grubszą, granice pól wewnętrznych linią cieńszą.

[42]) Z listu prof. d-ra S. Z. Różyckiego.

XII. Plan naukowo-wydawniczy

Przy podejmowaniu tak dużego zamierzenia, jakim jest Polski Atlas Etnograficzny, konieczne jest określenie zasad doboru tematów, ich kolejności i rozwiązania wydawniczego. Dobór i kolejność wiąże się ściśle z celami atlasu przedstawionymi w rozdziale VI, rozwiązanie zaś wydawnicze musi odpowiadać zadaniom atlasu i stosować jasną i instruktywnie zorganizowaną całość, uwzględniającą stosunki przestrzenne między elementami wchodzącymi w skład polskiej kultury ludowej oraz ułatwiającą wnioskowanie o stosunkach czasowych między nimi.

Dobór, kolejność i systematyczny układ wydawniczy, a tym samym przejrzystość, stanowią podstawowy czynnik wartości P. A. E. Sprawa doboru zagadnień jest jednym z najtrudniejszych problemów; teoretycznie — atlas powinien dać pełny, analityczny obraz kultury ludowej; wobec jednak bogactwa przejawów, jest to nieosiągalne. Wobec tego pozostaje do dyspozycji *metoda doboru zagadnień*, uwzględniająca możliwie obszernie wszystkie działy kultury. Niestety nie da się tu ustalić żadnych kryteriów obiektywnych i trudno ustalić z góry konkretny wykaz zagadnień, które zostaną opracowane. Trudność polega na tym, że nie sposób zdać sobie dokładnie sprawy, które zjawiska dadzą przejrzysty obraz zasięgów, gdyż niewątpliwie wiele składników polskiej kultury ludowej należących do obszerniejszych formacyj kulturowych nie da żadnego obrazu w granicach P.A.E. Z drugiej strony atlas nie może być jedynie ilustracją założeń á priori, ma natomiast materiał uporządkować przestrzennie i stanowić podstawę późniejszych wniosków, co do pochodzenia poszczególnych składników, jako też ich rodzimej przynależności. Osiągnięcie tego celu wymaga możliwie licznych kartowań różnorodnych zjawisk kulturowych, związanych ze wszystkimi czynnikami kształtującymi kulturę (środowisko: antropologiczne, geograficzne, społeczne, oraz czynniki: rozwój, migracja, stosunki ekonomiczne). Jedynie tylko duża liczebność kartowań zjawisk ze wszystkich działów kultury uwolni redakcję od ewentualnych zarzutów subiektywnego doboru.

Ponieważ wykonanie atlasu będzie wymagało długich lat pracy, na baczną uwagę zasługuje sprawa kolejności podejmowanych zagadnień,

a w związku z tym wysuwają się następujące momenty, omówione na konferencji krakowskiej:

1) redakcja atlasu powinna przystąpić wpierw do opracowania zagadnień łatwych, nie przekraczających możliwości korespondentów,

2) musi również wpierw zwrócić uwagę na rejestrację zjawisk ginących.

Równocześnie też podkreślono jednomyślnie, że w doborze zjawisk i ich kolejności nie należy się liczyć wyłącznie z tradycyjnym podziałem etnografii, natomiast kolejność prac winna być ustalana w określonych odstępach czasu w gronie komitetu redakcyjnego. Negatywnie również został oceniony projekt kolejnego opracowania zagadnień na podstawie teoretycznych oczekiwań, co do przynależności poszczególnych zjawisk do określonych zespołów kulturowych, jak np. do zespołu irańskiego, ugrofińskiego, germańskiego, wołoskiego czy zachodnio-europejskiego i tp.

Uchwały konferencji nie określiły natomiast podstaw redakcyjno-wydawniczych P. A. E., organizacja zaś całości atlasu wymaga szczegółowego omówienia. Biorąc pod uwagę wyniki dyskusji konferencji krakowskiej oraz dotychczasowy dorobek kartograficzny, a zwłaszcza rozwiązania L. Frobeniusa i K. Moszyńskiego P. A. E. musi uwzględniać następujące zasady:

1) będzie się ukazywał progresywnie zeszytami, każdy o rozmiarach 8—12 kartowań i ok. 12 str. tekstu,

2) Kolejność ukazujących się kartowań nie będzie przesądzała o ostatecznej kolejności kart, ustalonej dopiero po zamknięciu prac atlasowych, w ostatnim zeszycie, zawierającym spis treści w układzie rzeczowym i na podstawie indeksów. Z tych względów każda kartka atlasu wraz z odnoszącym się do niej tekstem będzie zawierała sygnaturę tymczasową, określającą kolejny numer zeszytu i kolejny numer karty w zeszycie oraz wolne miejsce do wstawienia ostatecznego numeru karty, ustalonego w spisie końcowym.

3) Każda karta oprócz szczegółowego tytułu tematu będzie posiadała tytuł ogólniejszy, określający systematycznie opracowane zjawiska np. Kultura materialna, Zbieractwo roślinne.

4) Każdy zeszyt P. A. E. zawierać będzie zagadnienia pokrewne, należące do jednego działu kultury i otrzyma tytuł ogólny np. Zbieractwo pokarmów roślinnych, Zbieractwo ziół leczniczych. Za takim rozwiązaniem przemawiają poza względami rzeczowymi, momenty pracy technicznej redakcji (porządkowanie kartotek, ankiet, wyzyskanie materiału drukowego) i nastawienie korespondentów do prac w jednym okresie

jednorodnych. Każdy więc zeszyt będzie zawierał kartowania porównywalne nietylko co do obszaru i metod badawczych, ale i co do zjawisk, będących rezultatem oddziaływania podobnych czynników środowiskowych.

Wobec trudności ustalenia szczegółowego wykazu zagadnień dla całego atlasu, redakcja zgodnie z zaleceniami konferencji krakowskiej rozpisała kwestionariusz do wszystkich polskich etnografów, celem ustalenia treści pierwszych zeszytów. W rezultacie otrzymane wypowiedzi pozwalają ustalić przybliżoną kolejność zagadnień pierwszych zeszytów:

zeszyt I. *Zbieractwo* — pożywienie roślinne, 12 kart.

zeszyt II. *Zbiaractwo* — zioła lecznicze, 12 kart.

zeszyt III. *Zbieractwo* — barwniki roślinne.

zeszyt IV. *Ubiory* — sukmana i parcianka, serdaki, czapki (rogatywka, wścieklica, magierka), pasy (wełniane i skórzane) zapaski (zapaska jako pelerynka, wełniane i płócienne zarzutki), kierpce, łapcie i drewniaki (tradycja używania).

zeszyt V. *Rolnictwo:* socha, radło, pług, sierp, (forma i użycie) grabie, (forma i materiał), kosa, cepy.

zeszyt VI. *Budownictwo.* Plan chałupy, nazwy domów mieszkalnych, budynków gospodarskich (dla bydła, świń, koni, drobiu, zboża, drzewa, narzędzi), dach i ściany (kształt konstrukcja i materiał), podwaliny, (podmurówki kamienne i inne, wiązania ścian), komin i piec, piec piekarski, studnia (sposób czerpania wody).

zeszyt VII. *Kultura duchowa.* Sprowadzanie pogody i deszczu, uroczne oko i środki zapobiegawcze przeciwko złemu spojrzeniu, przebieranie się za zwierzęta, maszkary, chodzenie z żywym zwierzęciem, święci jako patronowie zawodów i zajęć itp.

zeszyt VIII. *Wątki literatury ludowej.*

zeszyt IX. *Kultura społeczna:* miejsca odpustowe, jarmarki, formy handlu, wytwórczość.

zeszyt X. *Kultura społeczna.* Święta pasterzy. Święta młodych mężatek, kary za niewstąpienie w związki małżeńskie. Obrzędy rodzinne. Obrzędy doroczne. Zwyczaje towarzyskie.

Przedstawiony plan pierwszych dziesięciu zeszytów atlasu nie obejmuje całości zagadnień i może ulec zmianom, zależnie od napływania materiałów ankietowych i innych okoliczności.

Oprócz właściwego atlasu etnograficznego w ramach P. A. E. ukazywać się będą poszczególne zeszyty części wstępnej, ujmujące syntetycz-

nie dorobek nauki polskiej w postaci kartowań z zakresu: antropologii, geografii, językoznawstwa, pre-i protohistorii, historii, zoogeografii i botaniki chodzi bowiem o stworzenie ram porównawczych dla całego atlasu, o uchwycenie środowiska przestrzennego, geograficznego, biologicznego, czynników historycznych, jako faktorów życia kultury.

Część wstępna powinna zawierać następujące kartowania:

zeszyt I. *Środowisko geograficzne:* mapa, fizyczna całego obszaru, sieć wodna, zalesienie, klimat, jego regionalizacja, opady, izotermy, okres wegetacyjny, gleba, krainy geograficzne.

zeszyt II. *Geografia historyczna:* zagadnienie wód w przeszłości, kurczenie się obszaru zalesienia, wahania klimatyczne, dawne szlaki komunikacyjne i handlowe.

zeszyt III. *Antropogeografia:* Mapa sieci komunikacyjnej, zagadnienie zdrowotności, przestępczości, przyrostu ludności, gęstości zaludnienia, sieć targów i jarmarków, typy osad wiejskich (wedle B. Zaborskiego). Zagadnienia z zakresu phytozoogeografii.

zeszyt IV. *Prehistoria: układ ogólny, chronologiczny* — paleolit starszy i młodszy, mezolit, neolit: a) kultury z cyklu wstęgowych (wstęgowa starsza, młodsza, nadcisańska, południowo-morawskiej ceramiki malowanej, ceramiki promienistej), b) czasz lejowatych, c) amfor kulistych, d) ceramiki sznurowej, e) prafińska. f) ceramiki malowanej
I. okres epoki brązu, II. okres epoki brązu, kultura łużycka, kultura pomorska, Celtowie i Scytowie. Późny okres lateński i wpływów rzymskich (łącznie z okresem wędrówek ludów), okres wczesno-historyczny.

zeszyt V. *Zagadnienia szczegółowe:* osadnictwo: osady otwarte, obronne, przemysłowe (np. garncarskie, odlewnicze, pieców hutniczych), górnictwo, skarby i znaleziska luźne, importy, źródła utrzymania: a) zboże, warzywa, owoce, b) rośliny dzikie użytkowe jako pożywienie, c) rośliny nieużytkowe w tkactwie, farbiarstwie i lennictwie, d) kości zwierząt domowych, e) kości zwierząt dzikich.
Domy (konstrukcja ścian, dachów, rozkład wnętrza), wnętrze, sprzęty, przybory do utrzymania czystości, ozdoby. Środki lokomocji. Narzędzia rolnicze. Narzędzia rybackie i myśliwskie. Narzędzia tkackie. Groby: szkieletowe, ciałopalne, odbiegające od norm rytuału. Znaleziska o charakterze kultowym, (figurki ludzkie i zwierzęce). Skarby o charakterze wotywnym. Groby zwierzęce.

zeszyt VI. *Historia.* Stosunki etniczne w X wieku. Granice administracyjne i polityczne, ich zmiany w skali wojewódzkiej, powiatowej, gminnej. Granice administracji kościelnej oraz ich zmiany. Osadnictwo na prawie wołoskim i niemieckim, inne, (wiek fundacji). Najstarsze drogi handlowe. Najstarsze miejsca targów. Centra kulturalne.

zeszyt VII. *Zagadnienia etniczne, ogólne:* Struktura antropologiczna obszaru P.A.E. Grupy krwi. Mapa dialektologiczna i językowa obszaru. Mapa wyznaniowa. Mapa narodowościowa. Grupy etnograficzne na obszarze P.A.E.

Zarysowany program części wstępnej może ulec rozszerzeniu, lub zwężeniu, to też powyższe zestawienie należy uważać tylko za zrąb zasadniczy. Celem ułatwienia porównywania wyników poszczególnych dziedzin katrowania tej części mapy te zostaną wykonane na zwykłym papierze oraz na kalce, w ten sposób będzie można łatwo porównać zasięgi poszczególnych zjawisk.

Zakończenie

Praca nad realizacją Polskiego Atlasu Etnograficznego wyszła już ze stadium planowania, rozpoczęto zbieranie materiałów bibliograficznych i materiałów rzeczowych do zbieractwa roślinnego, gdyż te właśnie zagadnienia mają wejść jako pierwsze w atlasie. Rozbudowano też sieć stałych korespondentów, których ilość przekracza znacznie 1000 osób, przeprowadzono też wstępne studia kartograficzne nad roboczą mapą podkładową i mapą właściwą. W przygotowaniu znajdują się pierwsze ankiety, to też ukazanie się pierwszego zeszytu atlasu przewidziane jest w końcu 1948 roku.

Powodzenie całego zamierzenia obliczonego na lata zależne jest od czynnej współpracy nietylko wszystkich etnografów i etnologów polskich, ale i od pomocy reprezentantów innych dyscyplin, jak geografów, antropologów, prehistoryków, historyków, językoznawców, botaników i zoologów, a także od pomocy finansowej czynników państwowych.

Przebieg konferencji w Krakowie, w dniach 24 i 25 marca b.r. świadczy o żywym zainteresowaniu wszystkich pracowników naukowych sprawą atlasu, a składane deklaracje współpracy dowodzą, że postanowienia Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego są realne pod względem naukowym. Również pozytywne stanowisko Wydziału Nauki Ministerstwa Oświaty wobec sprawy Polskiego Atlasu Etnograficznego stwarza podstawy materialne dla tego kosztownego wydawnictwa.

Na koniec pisząc o dotychczasowych osiągnięciach i planach pracy nad Polskim Atlasem Etnograficznym nie mogę pominąć pomocy, jaką okazał Uniwersytet Marii Curie Skłodowskiej, dzięki życzliwości rektora uniwersytetu prof. dr Henryka Raabego, oraz dziekana wydziału przyrodniczego prof. dr Jana Mydlarskiego, Zakład Etnografii i Etnologii mógł przeprowadzić te wszystkie prace wstępne i organizacyjne, jakie tak ogromne zamierzenie wymagało.

Lublin, w czerwcu 1947 r.

Kartoteka osobowa stałej sieci korespondentów P.A.E.

Sygnatura sekcji:

Nazwisko imię

Adres
województwo: .... powiat: ....
gmina: .... poczta: ....
wieś: .... ulica: .... nr ....

Nr kolejny zgłoszenia:

Zmiana adresu: ....

Rok urodzenia: ....

Miejsce urodzenia: województwo .... powiat .... wieś ....

Miejscowości, w których korespondent spędził dłuższy okres życia (miejscowość, powiat): ....

Miejsce zamieszkania w roku 1939: województwo .... powiat .... gmina .... wieś ....

Wykształcenie:

Zawód:

Kartoteka sekcji Polskiego Atlasu Etnograficznego

Sygnatura sekcji: ....

Wojew.: | Pow.:

Grupa etniczna:

Wykaz gmin i wsi leżących w obrębie sekcji: ....

....

....

Nazwisko i imię korespondenta:

Adres:

Zmiany w obsadzie sekcji: ....

....

....

....

SPIS RZECZY

RÉSUMÉ

La XXI-ième et la XXII-ième assemblée générale de la Societé Polonaise d'Ethnologie qui a eu lieu à Lublin en 1945 et 1946 a chargé la direction d'entreprendre l'organisation des travaux sur l'Atlas Ethnographique Polonais. Au mois de mars 1947 une conférence spéciale a eu lieu à Cracovie sous la présidence du Prof. K. Moszyński, consacrée à ce sujet. Les discours prononcés et les débats ont établi une instruction générale de l'Atlas Etnographique Polonais.

La conception cartographique de l'étendue des phénomènes culturels devient actuellement indispensable. Elle permettra à définir lesquels des phénoménes culturels (qui ont lieu à peu près dans le même espace de temps) paraîssent ensemble et lesquels sont incompatibles. Grâce à elle on pourra définir la chronologie relative de leur apparition sur un territoire déterminé. Le tracement sur une carte de l'étendue des phénomènes respectifs permettra aussi à mieux définir la dépendence de ces phénomènes du milieu géographique, anthropogéographique et anthropologique.

Il est très à désirer que l'étendue des phénomènes culturels dans différentes époques soit reproduite cartographiquement: la difficulté qui en résulte c'est que l'etnographie historique commence a peine à germer, èt les resultats de la collaboration de la préhistoire et de l'etnographie sont minimes.

La conception cartographique des étendues peut aider aussi à controler les résultats de la typtologie, parce que le manque de la portée distincte du type peut être souvent causé par la typtologie mal réalisée. Cela va sans dire que le contrôle doit être réciproque (de la typtologie et de la cartographie).

L'initiative de l'édition de l'Atlas Ethnographique Polonais n'est pas neuve, car l'idée de créer un tel atlas a été jetée par A. Zakrzewski en 1891 et fut discutée dans les colonnes de „W i s ł a" pendant plusieurs années de suite. R. Zawiliński, A. Zakrzewski, Łęgowski se prononcérent à ce sujet — mais enfin l'affaire en est demeurée là. Ce n'est qu'après la I-ière guerre mondiale que des voix de plus en plus nombreuses se soulevèrent en faveur de l'entreprise des travaux sur l'Atlas. Les énonciations de K. M o s z y ń s k i, J. S t. B y s t r o ń, A. F i s c h e r, J. C z e k a n o w s k i, et T. L e h r-S p ł a w i ń s k i méritent à être mentionnées.

Les acquisitions de l' ethnographie polonaise sont jusqu'à ce moment assez pauvres. On peut mentionner ici les travaux cartographiques de K. M o s z y ń s k i et J. K l i m a s z e w s k a et de A. F i s c h e r et J. St. B y s t r o ń. Dans les ouvrages de J. F a l k o w s k i, L. P o p i e l, A. B a c h m a n, J. G a j e k, R. R e i n f u s s et autres sur des problèmes ou des territoires particuliers on trouve aussi d'intéressantes élaborations qui concèrnent seulement cèrtaines parties de la Pologne Malgré le caractère fragmentaire elles possèdent aussi importance en permettant de comprendre la structure ethnographique de la Pologne. En dehors des ouvrages mentionnés les travaux linguistiques de K. N i t s c h, M. M a ł e c k i et J. T a r n a c k i possèdent aussi une grande valeur. Elles

indiquent les étendues des dénominations attachées à la culture materielle, sociale et intellectuelle du peuple polonais.

Le but de l'Atlas Ethnographique Polonais est de découvrir les ensembles culturels des groupes ethniques particuliers et des totalités plus importantes et d'établir ce qui dans l'inventaire de la culture populaire polonaise est commun avec toute la culture indoeuropéenne et slave. La rédaction de l'Atlas Ethnographique Polonais doit donc rédiger des cartes qui concernent les phénomènes les plus importans et les plus typiques de la culture populaire en s'appuyant sur les résultats précedents et les recherches nouvelles dans le terrain.

L'Atlas doit prendre aussi en considération le milieu géographique, anthropologique et l'histoire de ces territoires comme les éléments qui déterminent le type et le développement de la culture populaire.

La réalisation de ces considérations exige que l'Atlas renferme un assez grand territoire qui s'étende au delà des frontières politiques et ethnographiques de la Pologne. Pour pouvoir obtenir un tableau aussi détaillé que possible de la portée des phénomènes et des influences étrangères l'Atlas doit contenir tous les confins de la Pologne.

Dans ces travaux sur la préparation des matériaux cartographiques la Rédaction de l'Atlas Ethnographiques Polonais doit se reposer sur des matériaux:

1) déjà publiés,

2) provenant de musées, de collections privées et de matériaux et d'ouvrages non publiés,

3) sur des matériaux fondés sur des documents d'archives,

4) sur des matériaux provenant d'enquêtes,

5) sur des matériaux provenant de recherches verificatives.

L'emploi de toutes les catégories de matériaux pour l'Atlas Ethnographique Polonais présente du point de vue scientifique de sérieuses difficultés. En premier lieu ces matériaux ne peuvent pas, dans l'état présent, être comparés, deuxièmement — en excluant les matériaux provenant d'enquêtes — ils ne sont pas complets, ils ne donnent pas un tableau uniforme de tout le territoire, ils ne renferment pas uniformément toutes les sections de la culture et en outre ils proviennent de différentes périodes de temps. Pour en profiter il est necessaire de créér des bases uniformes, de préparer la bibliographie, d'élaborer ces matériaux selon une formule uniforme, ensuite d'établir un degré de précision et d'authenticité, de subordonner chaque fait aux principes de la morphologie.

Les matériaux d'enquêtes rassemblés selon un schémat établi, représentent une valeur spéciale pour l'Atlas Ethnographique Polonais: Ils pourront être comparés dans leur base, ils auront une valeur quantitative, ils vont renfermer toute l'étendue du pays et tous les domaines de la culture, ils vont concerner les mêmes périodes de temps.

Les travaux d'enquêtes vont se baser sur un réseau fixe organisé dans ce but.

Mais on prend pour unité dans ce réseau non pas le correspondant qui est variable et peut changer de domicile, mais un territoire précis avec au moin un correspondant. Le territoire des recherches de l'Atlas Ethnographique Polonais est divisé en 2340 sections. 832 d'entre elles se trouvent dans les frontiéres de la Pologne.

Le correspondant est un membre volontaire du réseau ce qui garantit dans un certain degré l'exactitude et l'authenticité des réponses. De plus il est un membre stable du réseau ce qui diminue l'accidentalité et garantit la continuité des travaux en permettant de réaliser la selection du matériel humain.

Nakład: 1500 61x86, V kl. 80 g.

Druk. Nr 1 Sp. Wyd. „Czytelnik" Lublin, Zamojska 24.
A—11510